

Old dialects are being continually wiped out only to make room for new ones.
Sapir (1921: 152)

1. Inleiding

Mijnheer de rector, dames en heren,

In 1917 publiceerden de Nijmeegse taalkundige Jacques van Ginneken en de Maastrichtse Neerlandicus en leraar Hubert Endepols een schoolboek getiteld *De regenboogkleuren van Nederlands taal*. Hierin beschrijven de auteurs op aanstekelijke wijze de Hollandse, Brabantse, Limburgse, Saksische en Friese dialecten, naast het Nederlands van wat toen nog algemeen werd aangeduid als Oost- en West-Indië en dochtertalen van het Nederlands als het Negerhollands en het Afrikaans. Het geheel presenteerden zij als een bont kleurenpalet.

Hoewel de meeste hedendaagse (Neerlandici-) taalkundigen kritisch staan ten aanzien van het gedachtengoed en het doen en laten van Van Ginneken, wordt er veelvuldig naar zijn werk verwezen. Mijn collega Marc van Oostendorp schreef in het slothoofdstuk van zijn boekje *Tongval* uit 1996: "Sinds die tijd [de tijd van Van Ginneken] is het aantal kleuren op het palet alleen maar toegenomen".

Ik wil in dit college trachten om U staaltjes van enkele van die nieuwe "regenboogkleuren van Nederlands taal" te tonen (secties 3 en 4, § 5.3). Ik zal proberen U ervan te overtuigen dat hun bestudering de taalkunde beduidend zou kunnen verrijken (§ 8). Tevens wil ik hardop nadenken over hoe we ze zouden kunnen bestuderen (§ 9); dat valt niet mee omdat ze zich niet altijd zo gemakkelijk laten bekijken. Dit is een gevolg van het feit dat ze in het algemeen geen aanzien hebben. De meeste dialecten hebben niet het aanzien van wat men vroeger aanduidde als ABN (de meeste taalkundigen spreken liever van de Nederlandse standaardtaal). De nieuwe taalvariëteiten waar ik nu het over heb, genieten zo mogelijk nog minder prestige - omdat ze deels geworteld zijn in de traditionele dialecten, maar deels ook herkenbare trekken hebben van de standaardtaal. Dat blijkt vaak al uit de aanduidingen die ervoor in zwang geraakt zijn. In en rond Heerlen spreekt men bijv. van *Hollendsj mit knoebele*, Hollands met knobbels (die knobbels komen grotendeels uit de oorspronkelijke dialecten van de regio). De Friezen spreken van *Min Frysk* (Sjölin 1976) voor een taalvariëteit die niet voor 100% Fries is, maar ook niet voor 100% standaard Nederlands. En het fenomeen beperkt zich niet tot het Nederlandse taalgebied; in Schotland wordt er bijv. een taalvariëteit gesproken die sommigen *Bad Scots* (Aitken 1982) noemen.

Een ander nieuw type niet-standaardvariëteit wordt gesproken door groeperingen die zich ten dele aan de rand van de samenleving bevinden, zoals Turken, Marokkanen, Antillianen en Surinamers (sectie 5). Alle mooie woorden over de multiculturele samenleving ten spijt genieten vooral de jongere leden van deze groepen in het algemeen weinig aanzien. Dat straalt af op hun taalgebruik. Ik zal betogen dat, ondanks enkele voornamen (voornamelijk historische) verschillen,

er ook belangwekkende overeenkomsten bestaan tussen de inheemse en de deels uitheems gewortelde nieuwe niet-standaardvariëteiten (§ 6), ook voor hun sprekers (§ 7).

Maar staat U mij eerst enkele algemene bespiegelingen toe over het verschijnsel taalvariatie.

2. *Taalvariatie*

2.1 *Wat en hoe*

Waar ik het niet over zal hebben is het welbekende feit dat woorden niet twee keer exact hetzelfde worden uitgesproken, zelfs niet door dezelfde spreker. Altijd zijn er subtiele maar meetbare verschillen vast te stellen. Het interessantste daaraan is het feit dat we elkaar ondanks deze fysieke instabiliteit die kenmerkend is voor mondelinge taalproductie gewoonlijk verstaan; sterker nog, we zijn ons er in het algemeen zelfs niet van bewust dat er sprake is van variatie. Fonetici hebben echter grote problemen, computersystemen zover te krijgen dat ze door al die kleinere en grotere fysieke verschillen heen kijken en menselijke spraak kunnen verstaan.

Waar ik het wél over zal hebben is variatie die we ook zonder apparatuur kunnen waarnemen. Dit is wat Labov (1972: 188) aanduidde als "alternate ways of saying 'the same' thing". Een voorbeeld uit het Nederlands is de uitspraak van de <ch> in <schr>, zoals in *schrijven* en *schroef*. Die luidt òf [sxr] òf [sr]; in het eerste geval wordt de wrijfklank die geschreven wordt als <ch> wel, in het tweede niet uitgesproken. [sxr] en [sr] worden de varianten genoemd; een variant is een specifieke realisatie van een taalvariabele. De taalvariabele is hier de uitspraak van <ch> in <schr>. In sommige gevallen is de variant typisch voor een bepaald dialect of een bepaalde groep dialecten; een voorbeeld is de zogenoemde 'zachte g', die men voornamelijk onder Limburgers en Brabanders vindt. Een variëteit is een min of meer samenhangend taalsysteem, bijv. een dialect of een stijlniveau - met alle varianten die daarvoor typerend zijn.

Dat voor wat betreft de 'alternate ways'; nu dat 'the same thing'. Hebben we het over 'dezelfde betekenis'? Laten we dat bekijken aan de hand van het volgende voorbeeld:

- (1a) Minister Zalm waarschuwt Duitsland nogmaals
- (b) Duitsland wordt nogmaals gewaarschuwd door minister Zalm

Op het niveau van datgene waarover men spreekt, de 'referentiële betekenis', zijn beide uitingen identiek. In grammaticaal opzicht zijn beide uitingen niet helemaal identiek (het lijdend voorwerp van de eerste zin is het onderwerp in de tweede), pragmatisch betekenen beide uitingen helemaal niet hetzelfde: de eerste zin zet de schijnwerper op Minister Zalm, de tweede op Duitsland.

Naast een referentiële kan men ook een 'representatieve betekenis' onderscheiden. De representatieve betekenis verwijst naar degene die spreekt en onthult iets over diens identiteit, bijv. plaats of streek van herkomst, stijl, sociale klasse, etnische achtergrond; het kan ook iets onthullen over de houding van de spreker ten opzichte van hetgeen hij / zij zegt. Wat referentieel synoniem is, hoeft dat representatief niet te zijn, bijv.

- (2) handen - tengels
- hij heeft - hij heb
- wat - oewat
- kijk - kaik

'Tengels' is een stijlvariant en drukt vaak iets schertsend of iets neerbuigend uit; 'hij heb' is niet ongebruikelijk in de dialecten in dit deel van het land, 'oewat' is de stereotypische Surinaamse en Antilliaanse uitspraak van 'wat' en iemand die 'kaik' zegt is of afkomstig uit Noord-Holland, Zuid-Holland of een deel van Utrecht of (volgens Stroop 1998) een maatschappelijk succesvolle jonge vrouw.

Er moet onderscheiden worden tussen variatie binnen een variëteit van een taal (3a, waar het teken '~' aanduidt dat *a* en *b* 'vrijelijk' variëren) en variatie tussen variëteiten van een taal (3b); in het eerste geval spreekt men van intrasystemische, in het tweede van intersystemische variatie. In het eerste geval is de verhouding tussen de hantering van *a* en die van *b* een kwantitatieve.

- (3a) T: $a \sim b$
- (b) T1: *a*
- T2: *b*

Variatie bestaat gewoonlijk ook in verschillende onderdelen van het taalsysteem.

- (4a) hij heeft - hij heb
- (b) [schreef:] $\int_{re:f} - \int_{ri:v6t}$
- (c) ... dat hij haar heeft gezien - gezien heeft
- (d) ... dat hij haar zou gezien hebben - zou hebben gezien / gezien zou hebben

(4a) is de variatie in de buiging van de tegenwoordige tijd van het werkwoord 'hebben' tussen de standaardtaal en, pakweg, het Amsterdams, dus intersystemisch, (4b) is de variatie in de vervoeging van de verleden tijd van het werkwoord 'schrijven' die men aantreft in een groep van Limburgse dialecten in en rond Heerlen en Landgraaf, dus intrasystemisch. De variatie in (4c) en (4d) ligt op het vlak van de syntaxis. De meeste Nederlanders gebruiken 'heeft gezien' en 'gezien heeft' vrijelijk door elkaar (intrasystemisch), al schijnen er deels regio-specifieke voorkeuren te zijn. Wanneer er in de bijzin nog een (modaal) werkwoord

bijkomt, dan vinden we in het taalgebruik van onze zuiderburen soms iets als 'dat hij haar zou gezien hebben', wat in ons land zo goed als niet voorkomt; dit is een geval van intersystemische variatie.

Wat ook voorkomt is dat één taalvariëteit a heeft en een verwante taalvariëteit $a \sim b$, met andere woorden een combinatie van inter- en intrasystemische variatie. In dat geval bestaat de intersystemische variatie eruit dat één taalvariëteit intrasystemische variatie vertoont, terwijl de verwante variëteit categorisch is in het betreffende onderdeel van het systeem. Zo zullen bijv. de meeste geboren en getogen Mokummers wanneer ze hun dialect spreken 'hij heb' zeggen maar soms ook 'hij heeft' - de meeste niet-Mokummers doen dat niet en beperken zich tot 'hij heeft'.

Een laatste mogelijkheid is dat twee verwante taalvariëteiten beide $a \sim b$ vertonen, maar dat de verdeling ('distributie') van a en b niet dezelfde is; vergelijk het gebruik van de aanspreekvormen jij en U door sprekers van verschillende leeftijdsgroepen.

Er bestaat variatie in wat De Saussure aanduidde als 'substantie' oftewel 'äussere Form' (Von Humboldt), maar ook variatie in 'vorm' (De Saussure) oftewel 'innere Form' (Von Humboldt). Beide laten zich illustreren aan de intersystemische variatie in het expletieve oftewel existentiële 'er', als in

(5a) Er is nog soep

tussen enerzijds een groep van Limburgse dialecten en anderzijds de Nederlandse standaardtaal. In de dialecten die in Ubach over Worms (Landgraaf) en omgeving worden gesproken gebruikt men hier in plaats van 'er' vanouds het woordje t . Dit is een geval van variatie op het niveau van de substantie oftewel 'äussere Form'. Maar dit t treedt alleen op in de eerste positie, dus niet in bijv.

(5b) Is er nog soep?

dat in het dialect luidt: 'Is nog soep?' Dit tweede aspect betreft variatie op het niveau van de (grammaticale) vorm oftewel 'innere Form'.

2.2 Taalvariatie en taalverandering

Taalvariatie is taalverandering in actie. Met andere woorden, wat vandaag variatie is, blijkt morgen een stap geweest te zijn in een proces van taalverandering. Tegenwoordig kan men in vele delen van het Nederlandse taalgebied naast *zij hebben* ook *hun hebben* horen; *hun* wordt gebruikt als onderwerpsvorm. Het zou wel eens zo kunnen zijn, dat de vorm *hun* de vorm *zij* gaandeweg verdringt als onderwerpsvorm. Iets dergelijks is al eerder vertoond: heden ten dage wordt het persoonlijk voornaamwoord *U* gebruikt als onderwerps- en voorwerpsvorm, vroeger uitsluitend als voorwerpsvorm; de bijbehorende onderwerpsvorm was *gij* of *ge*. In sommige Brabantse en Vlaamse dialecten is dat nog steeds het geval; in die dialecten is *U hebt* dus ongeveer net zo gek als *hun hebben* elders in het taalgebied. Een ander voorbeeld: blijkens Jacob van Lennep's *De vermakelijke spraakkunst* (1865) rijmde <au>, als in *flauw* en *gauw*, minder dan 150 jaar geleden niet op <ou>, als in *kou* of *rouw*.

Strikt taalkundig gezien is de representatieve betekenis (dus bijv. het verschil tussen *hun hebben* en *zij hebben*, of dat tussen bijv. *kijken* en *kaiken*) niet erg interessant, overigens evenmin als de waardering van een variant door de sprekers in termen van 'mooi', 'lelijk', 'beschaafd', 'ruw' en dergelijke. Maar aangezien

- taalvariatie vaak een momentopname is in een proces van taalverandering en
- de representatieve betekenis van belang is voor de succeskans van een variant is de representatieve betekenis indirect medebepalend voor de uitkomst van een proces van taalverandering.

Het tegendeel van variabiliteit is categoriciteit. Categoriciteit is meestal het begin- en eindpunt van een proces van taalverandering. Daartussenin ligt een kortere of langere periode van variatie. Vaak gaat het daarbij zo, dat het aandeel van een nieuwe variant, *b*, in de loop van de tijd toeneemt ten koste van de oude vorm *a*, totdat *a* volledig verdrongen is door *b*. Visueel laat dit zich als volgt weergeven:

	a	a	a	a	a	a	b
	a	a	a	a	a	b	b
relatieve ↑	a	a	a	a	b	b	b
frequentie ↓	a	a	a	b	b	b	b
	a	a	b	b	b	b	b
	a	b	b	b	b	b	b
	→ tijd						

Maar er zijn betrekkelijk stabiele gevallen van variatie. Een voorbeeld is de variatie tussen [ɪŋ] en [ɪn] in het achtervoegsel '-ing' waarmee in het Engels

tegenwoordige deelwoorden (bijv. 'singing' en 'walking') gevormd worden; deze variatie is in vele dialecten van het Engels al eeuwen oud. In zulke gevallen kan de variabiliteit leiden tot verschil tussen taalvariëteiten. Dan kunnen dientengevolge bijv. de taalvariëteiten

a		a
a		a
a	en	b
a		b
a		b
a		b

naast elkaar staan, zoals in het al eerder genoemde scenario waarin één taalsysteem categorisch a heeft en een verwant taalsysteem $a \sim b$.

2.3 *Niemand houdt van taalvariatie*

Noch taalkundigen noch niet-taalkundigen lijken van taalvariatie te houden. Onder *niet-taalkundigen* lijkt er een algemene vrees te bestaan voor taalvariatie, van vormelijke verschillen waaraan geen (inhoudelijke of grammaticale) betekenisverschillen verbonden zijn. Men lijkt te denken: "als het anders klinkt, dan moet het ook iets anders betekenen". Dit principe staat bekend als isomorfie oftewel Humboldt's principe oftewel One Meaning One Form (OMOF).

Hoe deze paradijselijke staat te bereiken? Allereerst door de afwijzing van bepaalde varianten, weerspiegeld in standpunten van het type: "[sr] voor <schr> is fout." Hoewel [sr] misschien voor de meeste sprekers niet tot de 'norm' behoort en veel mensen zullen ontkennen dat ze '[sr]ijven' zeggen, komt het in praktijk vaak voor - ook in het taalgebruik van hen die ontkennen [sr] te zeggen voor <schr>. Afwijzing kan leiden tot wat wel eens is aangeduid als 'alternant dumping' (Markey 1986), het niet langer hanteren van een variant.¹

Een andere strategie om van variatie verlost te worden is re-allocatie (Trudgill 1986). Hierbij worden de varianten verschillend gemaakt door ze een verschillende betekenis of plaats te geven; dat kan op minstens drie niveaus. Allereerst structureel, door middel van een taakverdeling zoals die volgens de boekjes bestaat tussen *hun* en *hen* of van het type dat men in de taalkunde aanduidt als complementaire distributie. Daarnaast kan re-allocatie plaats vinden op het semantisch niveau door middel van betekenisverdichting. Een klassiek voorbeeld uit het Engels betreft de (sociaal gemarkeerde) variatie in de uitspraak van de <a> in items als 'vase'. De Amerikaanse taalkundige Labov (1972: 251) citeert een informante die zei: "These small ones are my [vezɪz], but these big ones are my [vazɪz]". Een vergelijkbaar voorbeeld komt uit mijn onderzoek van

dialectnivellering in Rimborg (Hinskens 1992). Gevraagd naar de meervoudsvorm van de dialectvariant van het woord 'blad' aarzelde één van mijn informanten tussen het (correcte) [blɑR] en het door hem ter plekke verzonnen [ble:6R]. De vorm [ble:6R] bestaat niet, maar ze had kunnen bestaan, blijkens het feit dat de dialectale meervoudsvorm van het woord voor 'rad' (oftewel 'wiel') [re:6R] luidt. Mijn informant verkeerde in dubio en besloot tenslotte dat [ble:6R] verwijst naar de bladeren van een boom en dat [blɑR] tafelbladen betekent. De Vink (2004; 90-95) geeft voor het dialect van Katwijk voorbeelden van semantische differentiatie die een gevolg is van de variatie in de vervoeging van zes van de zeven sterke werkwoordsklassen. Het paar 'broer'-'broeder' is deels een kwestie van semantische differentiatie, maar binnen één betekenis (namelijk de verwantschapsterm) is er ook sprake van stylistische specialisatie van de beide varianten. De stylistiek is het derde niveau waarop re-allocatie kan plaatsvinden. Een voorbeeld: de producten van intervocalische d-verzwakking (in bijv. *ouwe* voor 'oude', *rooie* voor 'rode', *raaien* voor 'raden', *glijen* voor 'glijden' etc.) behoren tot de informelere stijlniveaus. Socio-stylistische specialisatie neemt soms de vorm aan van stigmatisering, hetgeen weer kan leiden tot het 'dumpen' van een variant. Vgl. Chambers (1995: 209): "The stigmatisation of certain dialect features appears to be an overt attempt by communities to stamp out certain variants." Zowel 'alternant dumping' als re-allocatie leiden tot een vermindering van de variatie.

Tot voor kort waren er betrekkelijk weinig deelgebieden van de taalkunde die iets zagen in taalvariatie. De meeste *taalkundigen* waren voornamelijk geïnteresseerd in de aspecten die constant blijven bij de vergelijking van uiteenlopende talen (de zgn. taaluniversalia of, kortweg, universalia) en die zag men als een product van de software, de ingebouwde programmatuur ten behoeve van taalgebruik waarmee een mens ter wereld komt. Verschillen tussen talen en zeker verschillen tussen dialecten of stijlniveaus vond men daarom niet per se van belang. Daar komt langzaam verandering in. Er zijn hoe langer hoe meer taalkundigen die de kleinste verschillen tussen dialecten ('dialectkenmerken') begrijpen als manifestaties van die universele principes van de wijze waarop taalsystemen in elkaar zitten; het kleinste verschil (op het niveau van de 'E-language', taal als door een gemeenschap gedeeld systeem) wordt met andere woorden verklaard uit de grootste gemene deler ('I-language', taal als cognitieve voorziening). In zekere zin is het verschil daarmee geneutraliseerd; het gaat om variaties op een thema, maar het thema is constantheid.

Terwijl de meeste dialectologen zich richten op intersystemische variatie, hebben de sociolinguïsten (zie § 3.2 hieronder) eigenlijk ook geen vrede met het idee van 'vrije' intrasystemische variatie. Zij laten telkens weer zien dat er in die variatie keurige patronen zitten die samenhangen met talige (contekst) of buitentalige grootheden. Ook daarmee is de variatie in zekere zin geneutraliseerd.

3. *De inheemse nakomelingen van de traditionele dialecten*

3.1 *Dialect in een veranderende samenleving*

Tot aan het begin van de 20^e eeuw had Nederland een betrekkelijk geringe bevolkingsomvang en bevolkingsdichtheid. De infrastructuur bestond voor een belangrijk deel uit paden en onverharde wegen. In de meeste delen van het land was de economie grotendeels op de landbouw gericht. Terwijl in 1849 niet minder dan 44% van de Nederlandse bevolking leefde van de landbouw, was dit percentage in 1950 gezakt naar 20% en in 1995 naar minder 2% (Mak 1998).

Tot voor iets meer dan een eeuw terug sprak niet alleen in Nederland, maar in de meeste West-Europese landen bijna iedereen bijna altijd dialect; de standaardtaal werd door de meesten vrijwel uitsluitend geschreven (vgl. de Duitse aanduiding 'Schriftsprache' voor standaardtaal). Het spreken van de standaardtaal stond voor beschaving, geletterdheid en bourgeoisie.

Ongeveer sedert de omslag van 'Gemeinschaft' in 'Gesellschaft' (Tönnies 1887), dat wil zeggen van tamelijk gesloten, kleinschalige agrarische samenlevingsverbanden naar betrekkelijk open, industriële en postindustriële samenlevingen, verloren de dialecten niet alleen gaandeweg hun habitat, maar functioneel ook hun eigen terrein: de spreektaal. Eén en ander hing samen met een scala van ontwikkelingen, waartoe zeker de democratisering van het onderwijs en, daarmee, het afnemende analfabetisme behoren. De sociale druk op de dialecten nam en neemt altijd nog toe. De dialecten "steadily decline in dignity, until they are spoken only by the lowest strata of society within the language area: their use may even be discouraged as a mark of ignorance; those who still speak them may seek both to drop them themselves and to induce their children not to use them" (Gray 1960: 28). En de overdracht op nieuwe generaties is natuurlijk wezenlijk voor het voortbestaan van een taalsysteem.

"De wereld van de voetganger vormde eeuwenlang de ruimtelijke basis voor het dialect" (Hoppenbrouwers 1990). De uitvinding van de fiets en de gemotoriseerde transportmiddelen, de spreiding van het onderwijs en de massamedia maakten de wereld kleiner. Dit, in combinatie met de daaruit resulterende demografische verschuivingen, bracht ook dialecten die gesproken worden in dorpen die niet aan elkaar grenzen in contact met elkaar. Geografische afstand werd hoe langer hoe minder een barrière; geïsoleerde dorpen zijn er haast nergens meer. Veel dorpsgemeenschappen werden gaandeweg geabsorbeerd in de uitdijende steden.

Ook de Nederlandse samenleving verandert in een hoog tempo. De betrekkelijk gesloten dorpsgemeenschap, de biotoop van de traditionele rurale dialecten, bestaat als zodanig niet meer en heeft veelal plaatsgemaakt voor meer of minder verstedelijkte regio's, terwijl de steden niet alleen in bevolkingsomvang en

daarmee in demografisch opzicht, maar ook in economisch opzicht sterk gegroeid zijn.

De traditionele dialecten van het Nederlands² functioneerden in een type samenleving dat nauwelijks nog bestaat. De positie van de oude dialecten is ondergraven. Er is sprake van functionele specialisatie: het dialectgebruik wordt hoe langer hoe meer beperkt tot intieme domeinen als 'gezin', 'vrienden', 'buren' - met uitzondering van de opvoeding (vgl. Hinskens 1993a), met alle gevolgen van dien voor de overdracht van het dialect op de jongste generaties. De bevinding dat het dialectgebruik voor het overige steeds meer beperkt wordt tot de intiemere domeinen, een bevinding die gemeld is in vele studies, wijst in de richting van een proces van situationeel geconditioneerde verschuiving ('language shift'), het proces van het opgeven van een taal(variëteit) ten gunste van een andere. Voor de dialecten van het Zuidoost-Limburgse Landgraaf laat dit zich illustreren met de uitkomsten van een schriftelijke enquête die werd afgenomen onder de leerlingen van een scholengemeenschap voor HAVO/VWO. Zie tabel 1.

leeftijd in jaren	“Ik spreek <i>min-max respons</i> geregeld dialect”	“Ik ben in staat dialect te spreken”	“Ik versta wel dialect, maar spreek 't niet”
11 en 12 88-94	42,6	52,3	59,1
13 192-199	48,0	64,8	52,6
14 179-183	43,4	67,2	52,0
15 135-139	49,6	69,8	39,6
16 67-70	34,8	60,0	58,2
17 en 18 41-47	27,3	51,1	63,4
onbekend 50-53	30,2	54,7	66,0

Tabel 1. Bevindingen (%) uit een dialectenquête onder de leerlingen van het Eijkhagencollege. Totale respons, gesommeerd over leeftijdsgroepen, minimum 756 (vraag 3), maximum 776 (vraag 1)

In hoeverre de uitkomsten betrouwbaar zijn, is moeilijk te zeggen. Zo is het bijv. de vraag of het begrip dialect voor alle leerlingen die aan de enquête hebben deelgenomen hetzelfde betekent. In de tweede plaats zouden de antwoorden op de

vragen 2 (“Ik ben in staat dialect te spreken”) en 3 (“Ik versta het dialect wel, maar spreek het niet”) elkaar strikt genomen moeten aanvullen tot hoogstens 100%, maar dit is voor geen enkele leeftijdsgroep het geval. Bovendien zijn de oudste leeftijdsgroepen ondervertegenwoordigd als gevolg van het feit dat de enquête in de eindexamentijd (begin juli 1999) is afgenomen.

Desalniettemin kan op basis van de beschikbare gegevens onder andere vastgesteld worden dat iets meer dan een kwart (17- en 18-jarigen) tot de helft (15-jarigen) geregeld dialect zegt te spreken en dat ruimschoots meer dan de helft van de hele leerlingenpopulatie het dialect actief beheerst, terwijl gemiddeld iets meer dan de helft (55.8%) van de leerlingen het uitsluitend passief beheerst.³

In het algemeen tekent zich ook een sociale stratificatie af in het dialectgebruik; het is niet langer vanzelfsprekend dat iedereen dialect spreekt. Onder meer in dat opzicht zijn stadsdialecten de ontwikkelingen van de rurale dialecten enkele stappen vooruit, daar de meeste stadsdialecten alleen nog in de lagere standen gesproken worden.

3.2 *Dialectologie en sociolinguïstiek*

De dialectologie, die in het laatste kwart van de 19^e eeuw tot bloei kwam, richt zich op intersystemische variatie (T1: a, T2: b) tussen verwante traditionele dialecten. Men is geörienteerd op de geografische ('horizontale') verdeling van de dialectvarianten (zegt men in plaats X *a* of juist *b*?) en de wijze waarop deze tot stand gekomen is, dus op de geografische verbreiding van historische taalveranderingsprocessen. Men richt zich allereerst op het object, het dialect, en daarmee op plaats en regio, met dien verstande dat de nadruk ligt op geïsoleerde dorpen, omdat men verwacht dat oudere taalfasen daar beter geconserveerd zijn. De situatie in de steden krijgt weinig of geen aandacht.

Hoewel de traditionele rurale dialecten niet monostylistisch zijn, lijken ze in het algemeen betrekkelijk weinig socio-stylistische variatie te vertonen - wat verklaard kan worden uit het feit dat de kleine, gesloten dorpsgemeenschappen weinig sociale stratificatie kenden (Hinskens 1998). Het is dan ook begrijpelijk dat elk lokaal dialect in de klassieke dialectologie werd vertegenwoordigd door slechts één of enkele sprekers, meestal 'Non-mobile Older Rural Males' (Chambers & Trudgill 1998) die gezien kunnen worden als de ideale, 'systeemvaste' sprekers.

Van het object, het dialect, krijgt de woordenschat betrekkelijk veel aandacht. In het onderzoek is er in het algemeen weinig intellectueel contact met taalkundigen met een theoretische oriëntatie (structuralisme; generatieve of functionalistische taaltheorie).

De sociolinguïstiek, die zich halverwege de jaren '60 van de vorige eeuw uit de dialectologie begon te ontwikkelen, richt zich voornamelijk op intrasystemische variatie (T: $a \sim b$), waarbij de verhouding tussen de hantering van a en die van b een kwantitatieve is. Men is geïnteresseerd op de sociale ('verticale') verdeling van het gebruik van de varianten, waarbij de variatie wordt gezien als synchronische verschijningsvorm van een zich voltrekkend proces van taalverandering. Men richt zich op de subjecten van taalvariatie en taalverandering: de sprekers. Er is nadrukkelijk wél aandacht voor steden en daarmee in beginsel voor het contact tussen sprekers van verschillende (dia-) lecten.

De methodologie vertoont een sociaal-wetenschappelijke oriëntatie. Het onderzoeksmateriaal bestaat meestal uit zowel betrekkelijk spontane als min of meer experimenteel verkregen taalproductie van grotere, representatieve steekproeven van sprekers.⁴ Per individuele spreker worden veelal ook gegevens verzameld van niet-taalkundige (socio-biografische) aard. In de analyses spelen kwantitatieve en statistische technieken vaak een belangrijke rol.

De verklaringen van de gevonden patronen liggen meestal op meerdere niveaus: geografisch, macro-sociaal (typen sociale groeperingen als sociale klassen, sociale netwerken, gender, verschillende leeftijdsgroepen), micro-sociale aspecten die samenhangen met de interactiesituatie en talige condities. Er is in het algemeen betrekkelijk weinig aandacht voor woordenschat.

Hoe groot de verschillen tussen beide deeldisciplines misschien ook lijken, het gaat toch voornamelijk om accentverschillen. Er is in de ontwikkeling van de sociolinguïstiek uit de dialectologie minstens zoveel continuïteit als abruptheid waar te nemen. En daarbij gaat het niet in de eerste plaats om de methodologische verschillen; zij vloeien namelijk voort uit het verschil in oriëntatie. Of, om met Daan (1985:19) te spreken: "Er zijn geen verschillen tussen dialectologie en sociolinguïstiek, maar deze hebben wel een verschillende nestgeur."

3.3 *Regiolecten en regionale standaardvariëteiten*

De notie 'regiolect' is door Cor Hoppenbrouwers (1983), in de Nederlandse taalkunde de pionier op dit gebied, gedefinieerd als de voortzetting van de oude dialecten waaruit die kenmerken verwijderd zijn die beperkt zijn tot een plaats of een klein gebied. In Hinskens 1993b heb ik voorgesteld, de definitie toe te spitsen tot gevallen van dialectnivellering waarbij een meer verbreide *dialectvariant* wint. Daarmee kan het begrip regiolect ook gebruikt worden voor *bovenregionale* grootste gemene deler-dialecten. Een regiolect ontstaat dus wanneer de kenmerken worden prijsgegeven die min of meer uniek waren voor lokale dialecten of de dialecten van een kleine regio, terwijl de kenmerken die verder

verbreid waren gehandhaafd blijven, waardoor oorspronkelijk verschillende dialecten gehomogeniseerd worden.

In het oude Grieks kende men dit verschijnsel al onder de naam 'koiné', om precies te zijn *h[] koiné diálektos*, een grootste gemene deler-dialect dat zich ontwikkeld had uit Attische en Ionische dialecten van het Hellenistische Grieks (Joseph 1992).⁵

In het uiterste zuidoosten van het Nederlandse taalgebied (hier liggen onder meer Vaals en Kerkrade) worden vanouds de zogenoemde Ripuarische dialecten gesproken. Iets westelijker vindt men een smalle, maar langgerekte strook die onder dialectologen bekend staat als de overgangszone tussen de Ripuarische en (westelijk daarvan) de Oostlimburgse dialecten; in die overgangszone liggen onder meer Heerlen en Ubach over Worms. De Ripuarische dialecten en die van de overgangszone, dus de dialecten in de regio Kerkrade-Vaals en die in de regio Heerlen, onderscheiden zich van alle overige Limburgse dialecten onder meer door het ontbreken van de 'r' na een klinker en vóór *d*, *t*, *s* of *f*. In de volgende uiting van een jonge dialectspreker uit Ubach over Worms wordt dit kenmerk niet gehanteerd.

- (6) *dat vilt inee wie e kaarthoes*
'dat valt in elkaar als 'n kaartenhuis'

Het woord 'kaart' luidt in de dialecten van deze streek vanouds /ka:t/. Wat het dialectkenmerk r-loosheid betreft kunnen we deze uiting dus als regiolectisch beschouwen.

Een voorbeeld waarbij het resultaat van de regiolectisering niet ook gelijk is aan de standaardvariant betreft het verkleinachtervoegsel, in het bijzonder wanneer het zelfstandig naamwoord eindigt op k (*koekje*), ch (*kuchje*), g (*maagje*) of ng (*ringetje*). In het dialect van Rimburch (het oostelijke deel van Ubach over Worms) luidt het verkleinachtervoegsel in dat geval vanouds -sk6 (bijv. [kyksk6]), elders in Ubach over Worms en in alle andere dialecten in de overgangszone luidt het -jk6 ([kykjk6]). De Rimburchers gaan geleidelijk ertoe over, eveneens de jk6-uitgang te gebruiken (Hinskens 1992).

Als gevolg van het naar elkaar toegroeien van dialect en standaardtaal ontstaan er tegelijkertijd herkenbare *regionale variëteiten van de standaardtaal*; niet zelden hebben deze al een eigen norm en soms zelfs enig prestige. In het Engelse taalgebied spreekt men in vergelijkbare gevallen wel van 'vernacular', in het Duitse taalgebied, waar ze al betrekkelijk goed onderzocht zijn (recentelijk door Huesmann 1998),⁶ worden dergelijke variëteiten vaak 'Umgangssprache' genoemd. Honnen 2003 beschrijft op populair-wetenschappelijke wijze de

woordenschat van de Umgangssprache van het Rijnland als restant van wat de oorspronkelijke lokale dialecten gemeen hadden.

In het Nederlandse taalgebied is, ook vanuit de sociolinguïstiek, nog nauwelijks systematisch aandacht besteed aan regionale standaardvariëteiten, incidentele studies als die van mijn collega Leonie Cornips van wat zij aanduidt als het Heerlense Algemeen Nederlands (1994) daargelaten. Een voorbeeld van een uiting in de regionale standaardvariëteit uit mijn eigen onderzoek in Ubach over Worms is:

- (7) *zo'n plekke d'ray en zo*
zoeng sjtukker d'rvan aven ezoeë
'zulke plekken d'rvan af en zo'

Vergelijking met het dialectequivalent van dezelfde uiting (getranslitereerd toegevoegd) maakt duidelijk, dat hier geen sprake kan zijn van een dialectuiting.

Regiolecten en regionale standaardvariëteiten zijn uiteraard niet onafhankelijk van elkaar. Op basis van uitkomsten van haar onderzoek van het gebruik van 19 taalvariabelen door 50 personen uit Wittlich (Eifel, Duitsland) en omgeving, onderscheidt Lenz (2003) niet minder dan 5 verschillende niveaus oftewel 'Verdichtungsgebiete', die zich uitstrekken tussen 'Basisdialekt', via 'Regionaldialekt', 'Unterer regionaler Substandard' en 'Oberer regionaler Substandard' tot 'Regionalakzent'. De 'überregionale, interferenzfreie Standardsprache', het zesde niveau, wordt in het door Lenz onderzochte materiaal niet gehanteerd. De structurele ruimte tussen de traditionele dialecten en de standaardtaal wordt geleidelijk opgevuld. Dit leidt tot de ontwikkeling die Bellmann (1998) heeft beschreven als een overgang van diglossie, met taalkundig en contextueel duidelijk onderscheiden taalsystemen, naar 'diaglossie', een repertoire waarin systemen vloeiend in elkaar overgaan.

Deze tendenzen tekenen zich overal in de Oude Wereld af. Een aanzienlijk deel van de grens tussen Frankrijk en Duitsland wordt, naar bekend, gevormd door de Rijn; volgens Klausmann (2000) heeft zich op de rechteroever tussen het standaard Duits en de traditionele Elsassische dialecten van het Duits een tussenvariëteit ontwikkeld die niet bestaat op de linkeroever - waar de traditionele Elsassische dialecten vanouds eveneens gesproken worden, maar waar de rol van standaardtaal vervuld wordt door het Frans. Op de linkeroever heeft het Frans er zich als het ware een weg gebaan in het 'Alsacien'; in bepaalde situaties schakelen sprekers op de linkeroever over van het Elsassisch naar het Frans. Terwijl er dus aan de rechteroever sprake is diaglossie, is er aan de linkeroever sprake van codewisseling.

De regiolecten en regionale standaardvariëteiten bevinden zich in de verschillende delen van het Nederlandse taalgebied waarschijnlijk in uiteenlopende stadia van ontwikkeling. Vooral het verschijnsel regionale standaardvariëteit is in het algemeen diffuus en ongrijpbaar als een nat stuk zeep. In sommige delen van ons taalgebied zal het misschien niet (meer) mogelijk zijn, regiolect en de regionale standaardvariëteit van elkaar te onderscheiden.

De bekendste van oorsprong regionale standaardvariëteit is waarschijnlijk het Poldernederlands. De Poldernederlandse uitspraak van de tweeklank <ei, ij> als /ai/ ("blaiif kaiken") maakt deel uit van de traditionele dialecten in delen van de beide Hollanden en Utrecht. Hooft sprak (volgens Weijnen in zijn *Zeventiende eeuwse taal*) de <ei> en <ij> uit als [ai]. Was Hooft dus de eerste spreker van het Poldernederlands? Het Belgische equivalent wordt aangeduid als Verkavelingsvlaams of Tussentaal ("G'ebt ook g'oord wat de minister zei. Wa zegde gij daarop?"), dat overigens niet in alle rangen en standen gesproken wordt (De Caluwe 2002). Ruud Hendrickx (2003), taaladviseur bij de VRT, meent dat een TV *soap* "een spiegel kan zijn van de hele maatschappij, ook wat het taalgebruik betreft. Maar dan moet je wel consequent zijn: een loodgieter mag daarin wat mij betreft Tussentaal spreken, maar dan verwacht ik wel dat een advocaat de standaardtaal spreekt."

Wat Poldernederlands en Verkavelingsvlaams gemeen hebben is het betrekkelijk informele karakter. Het Nederlands dat ook voor de Nederlandse radio en TV wordt gesproken wordt in toenemende mate gekenmerkt door verschijnselen als 'groter als', 'hun hebben' en 'het boek wat ik lees'. Volgens sommigen maken deze verschijnselen over 10 à 15 jaar deel uit van de officiële norm. Over die prognose wil ik me niet uitlaten; duidelijk lijkt wel dat de normen verder zullen versoepelen. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat de Nederlandse samenleving ook cultureel in een hoog tempo verandert als gevolg van onder meer het geleidelijk wegglijden van de normen van het 'Bildungsbürgertum'. Het gebruik van de standaardtaal zal echter niet in één keer in alle regio's in alle sociale groepen meebuigen. Het taalkundige eenwordingsproces, dat in zekere zin inzette met de vertaling van de Statenbijbel, verschenen in 1637, lijkt voor het eerst tot stilstand te komen. We gaan een periode tegemoet van fragmentering van de standaardtaal. Daarbij spelen, behalve het Poldernederlands (dat laatste vooralsnog voornamelijk in de Randstad), ook andere restanten en nakomelingen van de traditionele dialecten een actieve rol. De standaardtaalnorm zoals we die nu nog kennen zal teruggedrongen worden tot een schrijftaalnorm.

4. *Tussenvormen en tussenvariëteiten*

4.1 *Tussenvormen en aanverwanten*

Wanneer verschillende taalsystemen (bijv. twee verschillende talen, maar ook twee verschillende dialecten van dezelfde taal, of een dialect en de bijbehorende standaardtaal) langere tijd intensief met elkaar in contact zijn, dan kunnen daar taalkundige kindjes van komen. Die kindjes laten zich onderverdelen in diverse typen. Vooral als het om verschillende talen gaat is er, om te beginnen, het verschijnsel 'ontlening', misschien het best zichtbaar in leenwoorden. Daarnaast zijn er tussenvormen en hyperdialectismen.

Bij tussenvormen (eigenlijk 'tussenvarianten') gaat het om versmeltingen van vormen uit verschillende taalsystemen, soms verschillende talen, vaker verwante dialecten. De vormen in kwestie zijn bovendien varianten, dat wil zeggen ze zijn synoniem. Tussenvormen verenigen kenmerken van beide varianten in zich. Voor de varianten *a* en *b* kunnen in beginsel tussenvormen voorkomen van drie types: *a^b*, *b^a* en *ab*. In *a^b* en *b^a* is, anders dan in *ab*, het aandeel van de varianten *a* en *b* ongelijk. Tussenvormen hebben het karakter van een compromis.

Voorbeelden van tussenvormen van de types *a^b*, *b^a* zijn de volgende, door De Vink (2004) als 'Hollandismen' bestempelde meervoudsvormen waarin de intervocalische /d/ verzwakt is in plaats van gedeleerd, zoals in het traditionele Katwijkse:

(8)	'paeie'	trad: 'paen'	'paden'
	'brooie'	trad: 'bròòn'	'broden'
	'klàèie'	trad: 'klàèn'	'kleden'

Deze tussenvormen liggen op het vlak van de morfofonologie. Een voorbeeld op het vlak van de fonologie: het Ripuarische dialect van Rimburch heeft in woorden als 'gekocht', 'gezegd' en 'gedacht' vanouds

- in het voorvoegsel 'ge-' een [j], zoals overigens elke [γ] een [j] wordt, en bovendien

- in de stam klinkerrekking en geen wrijfklank

Beide kenmerken onderscheiden het dialect van de omringende dialecten van de overgangszone Ripuarisch-Oostlimburgs (Heerlen en omgeving), die iets minder verschillen van de standaardtaal, en van alle andere Limburgse dialecten. Het eerste kenmerk is productief, stereotype en het voorwerp van milde spot; het tweede komt alleen in een beperkt aantal woorden voor. Woorden als 'gekocht', 'gezegd' en 'gedacht' luiden in het traditionele dialect:

(9a) j6ko:6t, j6za:t, j6da:t

Maar in mijn in 1986-'87 opgenomen materiaal komen ook de volgende varianten voor:

(9b) j6koç

(9c) γ6ko:6t, γ6za:t, γ6da:t

Het gebruik van varianten van het type (9c) neemt overigens in de jongere leeftijdsgroepen gaandeweg toe. Tussenvormen van beide types (9b, c) vallen niet per se op, omdat de meeste dialectkenmerken door de meeste sprekers hoe dan ook variabel gehanteerd worden. Onder meer daarom kan in deze en dergelijke gevallen geen sprake zijn van woord-interne codewisseling (het overschakelen van het ene taalsysteem naar het andere).

Een beroemd voorbeeld van een tussenvorm van het type *ab* betreft een lexicale compromisvorm die voorkomt in de dialecten van Keulen en omgeving:

(10) 'öllich' /ɣlɪç/, 'öllik' /ɣlɪk/ 'ui'

Deze vorm is geanalyseerd als een fusie van de lexicale varianten 'ön', /ɣn/ (< Lat. *unio*), dat gebruikt wordt in de dialecten westelijk en zuidwestelijk van Keulen, en het meer noordelijke 'look' /lok/, dat verwant is aan het standaard Duitse *Lauch* (Aubin et al. 1926; vgl. Singh's 1981 'mixed compounds').

Eveneens een betrekkelijk evenwichtige fusie van varianten van verschillende dialecten, maar nu op fonologisch vlak, vinden we in de overgangszone tussen de Ripuarische en de Oostlimburgse dialecten:

(11) 'nacht' /naç/ als tussenvorm tussen /nat/ en /naçt/
'licht' /le:ç/ als tussenvorm tussen /li:6t/ en /lɪçt/ ⁷

Tussen enerzijds Ripuarisch /nat/ en /li:6t/ en anderzijds Oostlimburgs /naçt/ en /lɪçt/ zijn er twee verschillen: de aan- dan wel afwezigheid van de wrijfklank en de lengte van de klinker. Er zijn in de overgangszone blijkbaar dialecten met woorden van dit type waarvan de wrijfklank behouden is maar de klinker verlengd, maar niet het omgekeerde: dialecten met woorden van dit type waaruit de wrijfklank verdwenen is maar waarin de klinker niet verlengd is. Blijkbaar komt niet elk logisch denkbaar type van tussenvorm ook werkelijk voor. Dat is taalkundig te verklaren uit het feit dat de klinkerverlenging een compensatie is voor het verdwijnen van de wrijfklank, ter bewaking van het lettergreepgewicht - dat te gering zou worden zonder wrijfklank en met een onverlengde klinker. Zonder deze verklaring zou men vergeefs zoeken naar het andere logisch denkbare type tussenvorm.⁸

Gebieden waar verwante maar verschillende dialecten in elkaar overgaan, zoals in het geval van de dialecten met /naç/ en /le:ç/, zijn vaak het resultaat van het naar elkaar toegroeien, oftewel de convergentie van dialecten. Die convergentie kan leiden tot volledige of gedeeltelijke gelijkenissen. Naast dialecten met tussenvormen zijn er twee andere typen overgangsdialecten onderscheiden: 'mixed' en 'fudged lects' (Chambers & Trudgill 1998). In beide gevallen gaat het om de vraag hoe de structurele afstand tussen de varianten *a* en *b* van één enkele taalvariabele overbrugd wordt. 'Mixed lects', mengdialecten, worden gekenmerkt door het naast elkaar bestaan van / de kwantitatieve variatie tussen varianten (*a* en *b*) van twee verschillende 'onvermengde' dialecten. Een duidelijk voorbeeld van een mixed dialect is de door Sauerbeck 2003 geschetste 'Mischmundart' van de stad Stuttgart; deze bevat onder meer elementen van twee verschillende variëteiten van het Zwaabs (Westschwäbisch en het meer standaardgelijkende Mittelschwäbisch). Ook 'fudged' dialecten combineren varianten (*a* en *b*) van twee verschillende 'onvermengde' dialecten, maar naast *a* en *b* hebben ze bovendien ook nog een tussenvorm *ab* of *a^b* of *b^a*. Een voorbeeld van de werking van het fudging-mechanisme vormen de zoëven besproken tussenvormen /naç/ en /le:ç/ in (11). De dialecten van Antwerpen en omgeving lijken een voorbeeld van een 'fudged lect' te vormen; voor de oude Westgermaanse *î* en *û* zijn, behalve de standaarddiftongen <ij> en <ui>, de diftongen /a;ɛ/ en /ɔ;ɛ/ en de monoftongen /ɛ:/ en /œ:/, in gebruik (Taeldeman 1998). Wat de vocaalkwaliteit betreft lijken de monoftongen fudgingproducten.

De in Sauerbeck (2003) geschetste 'Mischmundart' van de stad Stuttgart bevat, naast 'mixing' van varianten van twee verschillende Zwaabse dialecten, ook tussenvormen tussen de beide dialecten en de 'Schriftsprache'; de auteur illustreert één en ander onder meer aan de hand van de variantenrijkdom in de werkwoordsvervoeging en -verbuiging. Het Stuttgartsse stadsdialect is dus een mengsel van een 'mixed' en een 'fudged dialect'.

Eén van de vragen in verband met 'mixed' en 'fudged dialects' is welke factoren bepalen wanneer welke variant gehanteerd wordt.

Bij mensen die een dialect spreken dat niet hun moedertaal is hoort men wel eens wat taalkundigen hyperdialectismen noemen, het gebruiken van een dialectkenmerk waar het historisch niet thuishoort; het gaat hierbij dus om een soort overgeneralisatie. Een voorbeeld is de in § 2 hiervoor besproken meervoudsvorm [ble:6R] voor [blar]; hier wordt de Umlaut ingezet in een item waar deze historisch niet thuishoort. Een voorbeeld op het vlak van de fonologie betreft het dialect van Nijmegen waar, als in een hele serie andere Nederlandse dialecten, woorden als 'buik', 'zuipen' en 'uit' een /y:/ hebben. Maar het woord 'tuin' luidt er niet /ty:n/. Het woord 'tuin' was blijkbaar niet of nauwelijks in gebruik in de tijd dat in het Nijmeegs /y:/ in zwang kwam in de woorden voor

'buik', 'zuipen', 'uit' enz. Dat proces werd na verloop van tijd afgesloten en lexicaal opgeslagen ('gelexicaliseerd' - Hinskens 1998; Booij 2000) en woorden die daarna het dialect binnenkwamen hebben geen /y:/. Een derde voorbeeld betreft dialecten van het Duits (zoals dat van Leipzig) waarin de standaardtalige <ei> vaak correspondeert met [e:]. Ook hier is sprake van een proces dat niet langer productief is en gelexicaliseerd raakte. Als gevolg hiervan kan men er hyperdialectismen aantreffen als [le:πτɪ] in plaats van [leiπτɪ] voor 'Leipzig' of [me:nebe:ne] in plaats van [meinebe:ne] voor 'meine Beine'. Een laatste voorbeeld betreft het reeds in § 3.3 in verband met (6) besproken feit dat de dialecten in de regio Kerkrade-Vaals en die in de regio Heerlen zich van alle overige Limburgse dialecten onderscheiden door onder meer het ontbreken van de 'r' na een klinker en vóór *d*, *t*, *s* of *f*. Het betreft hier de dialectvarianten van woorden als

(12a) 'aarde', 'koord', 'soort', 'kort', 'kaars', 'hart', 'beurs', 'dorst'

Deze en dergelijke woorden zijn r-loos gelexicaliseerd. De r-loosheid is in deze woorden categorisch, dat wil zeggen het dialectgebruik vertoont in dit verband geen variatie. Maar woorden als die in (12b) worden ook in deze dialecten niet r-loos gebruikt; doet men dat wel, dan is er sprake van hyperdialectalismen.

(12b) 'mars', 'buurt', 'sport'

Ook hier dus in één dialect zowel *a* (r-loze) als *b* (r-hebbende varianten). Welk woord r-loos en welk r-hebbend is, is synchronisch gezien toeval⁹ - historisch is het dat niet. Kinderen die dit dialect als hun moedertaal leren, leren voor elk in aanmerking komend woord of de /r/ aanwezig is of niet. Volwassenen die het dialect leren hebben hier moeite mee, wat kan resulteren in overgeneralisaties, in het bijzonder hyperdialectismen. Zoals dat in zekere zin ook het geval is bij hypercorrecties, zijn hyperdialectismen een kwestie van 'overshooting the target' van het taalgebruik van de groep waarmee men geïdentificeerd wenst te worden. Bij gebrek aan voldoende preciese kennis van de 'inzetbaarheid' van het dialectkenmerk in kwestie wordt er overgecompenseerd.¹⁰

In deze en dergelijke gevallen is er sprake van eenrichtingsverkeer:

(13) dialect X: *a* → dialect Y en standaardtaal: *b*
 maar *niet* noodzakelijkerwijs omgekeerd
 *dialect Y en standaardtaal: *b* → dialect X: *a*

Iets dergelijks geldt, behalve voor fonologische correspondenties, ook voor morfologische operaties; ook die kunnen hun productiviteit verliezen en lexicaal

worden opgeslagen - zoals in het geval van Umlaut ten behoeve van de meervoudsvorming.

Gelexicaliseerde regels veroorzaken geen kwantitatieve variatie binnen individuele dialecten (intrasystemische variatie), maar wel tussen dialecten (intersystemische variatie), dus mogelijk ook in het verbale repertoire van mensen die meerdere dialecten spreken.

Tussenvormen en hypercorrecties lijken karakteristiek voor wat vanuit het perspectief van zowel de historische taalkunde als dat van de sprekers van de traditionele dialecten 'pseudo-dialect' genoemd zou kunnen worden. Hoppenbrouwers (1990: 124) geeft voorbeelden van jonge Brabanders, die, in hun streven zich te "identificeren met de dialectspreekende 'stoere' oudere mannen, [...] het onderscheid tussen de beide genera niet goed meer geleerd hebben" en die "de opvallende dialectkenmerken van het mannelijk genus heel gemakkelijk verbinden met vrouwelijke woorden". De resulterende grammatica-fouten komen ook voor in wat de auteur aanduidt als 'gevel-Brabants', de namen waarmee "zakenlieden, van elders afkomstig," hun "eet- en andere gelegenheden" sieren "ter vergroting van de uitstraling, of de authentieke sfeer", zoals *Den Ouden Tramhalte* in plaats van *d'aauw tramhalte*. Ook de van-huis-uit Geldropse auteur A.F.Th. van der Heyden wordt door Hoppenbrouwers op het gebruik van dit 'gevel-Brabants' betrappt.

Pseudo-dialectvormen zijn door DeVink (2004) ook gesignaleerd in Katwijk, zoals onder meer in bepaalde voltooidde deelwoorden:

- (14) 'edreegd', 'edrege' trad: 'edroge' (gedragen)
- /e/ in 'eslege' (geslagen)
'esloge' trad: 'eslege' (gedragen) - /o/ in 'edroge' (gedragen)
'ezwurfd' trad: 'ezwurreve' (gezworven)

De vraag is in welke mate tussenvormen en hypercorrecties karakteristiek zijn voor pseudodialect? En algemener: onder welke omstandigheden ontwikkelen zich tussenvormen en hypercorrecties? Dit zijn enkele van de vragen waarop het toekomstige onderzoek zich zou kunnen richten.

4.2 *Tussenvariëteiten*

Hiervóór lag de nadruk op veranderingen in verband met afzonderlijke taalvariabelen en hun varianten, in het bijzonder tussenvormen en hyperdialectismen. Maar hoe zit dat op het niveau van de taalvariëteiten, dat wil zeggen in min of meer samenhangende taalsystemen?

Hoppenbrouwers signaleert dat er, als gevolg van de ontwikkeling van regiolecten, een "continuum van tussentaalvormen" ontstaat. Maar hoe stabiel is de tussenzone? Is het gebruik van tussenvormen van verschillende taalvariabelen incidenteel en willekeurig van aard of ontwikkelen er zich tussen verschillende tussenvormen stabiele covariatie patronen?

Dat laatste idee laat zich verduidelijken aan de hand van het zinnetje "Hij heeft het hem gegeven", dat volgens Hagen (1982: 49) in het Oostnoordbrabants op vier manieren gerealiseerd kan worden. Dat zijn, van diep dialect naar "dialectvrije standaardtaal"¹¹:

- (15a) Hij h[ɔ]ggut Janne gegèève
- (b) Hij h[ɔ] ut oan Jan gegèève
- (c) Hij h[ɔ]ft ut ~on Jan geg[ɔ]ve
- (d) Hij hééft ut aan Jan gegééve

In de diepste dialectrealisatie gaat het verbogen werkwoord uit op een wrijfklank /ɣ/; het meewerkend voorwerp wordt voorzien van een schwa-uitgang (Janne). Die twee verschijnselen zijn in de tweede realisatie (15b) verdwenen. Vergelijken we de tweede met de derde realisatie, "standaardtaal met dialectische (accent)kleuring", (15c), dan zien we opnieuw een verschil in de vorm van het verbogen werkwoord, naast verschillen in de klinkers van onder meer 'aan' en 'gegeven'. Ons interesseren vooral de beide tussenrealisaties (15b, c) van dit zinnetje en de vraag is nu of, bijvoorbeeld, de vorm 'h[ɔ]' voor 'heeft' meer voorkomt met 'oan Jan' dan met 'Janne' of '~on Jan' of 'aan Jan', of het vaker voorkomt met 'gegèève' dan met 'geg[ɔ]ve' enz. Vergelijkbare vragen kunnen ook gesteld worden over elk van de onderscheidende kenmerken van de derde realisatie (15c).

Als er geen duidelijke covariatieverhoudingen bestaan, dan kan men, bijvoorbeeld, voor het verbogen werkwoord de diepe dialectvariant 'h[ɔ]g' gebruiken, voor de grammaticale vorm van het meewerkend voorwerp de "dialectvrije standaardtaal"-variant 'aan Jan', en voor de volle klinker in het deelwoord "standaardtaal met dialectische (accent)kleuring", dus '[ɔ]'. Misschien kan de diepe dialectvorm van het verbogen werkwoord 'h[ɔ]g' zelfs met de klinker van de variant uit de "dialectvrije standaardtaal" gecombineerd worden tot 'héég'. Er zijn dan geen beperkingen op wat wel aangeduid wordt als 'code shifting', het op en neerglijden tussen de diverse taalkundig aan elkaar grenzende variëteiten. Dat is heel anders in het geval van stabiele covariatie patronen; die leiden op den duur tot het ontstaan van min of meer afgeronde taalvariëteiten door middel van een proces dat, sedert Le Page & Tabouret-Keller (1985), gewoonlijk wordt aangeduid als focussing.

De meeste uiteenzettingen over regiolecten en regionale variëteiten van de standaardtaal berusten op het onderzoek van afzonderlijke verschijnselen, op veranderingen in één enkel dialectkenmerk, één enkele taalvariabele. We weten nog voor geen enkele regio in het Nederlandse taalgebied in hoeverre regiolecten en regionale variëteiten van de standaardtaal werkelijk bestaan als structureel of minstens statistisch gefixeerde systemen. Het gaat hierbij, met andere woorden, om de vraag naar de statistische (covariatie) of zelfs structurele (co-occurentie dan wel disjunctie)¹² samenhangen tussen de onderzochte varianten. Zijn alle oorspronkelijke dialectkenmerken gelijkmatig afgebouwd in de tussenvariëteit? Voor de 'Mischmundart' van de stad Stuttgart lijkt dat niet het geval te zijn, blijkens Sauerbeck's (2003: 323) observatie: "der Rückzug der (voll)mundartlichen Formen vollzieht sich asynchron." Het is niet aan te nemen dat dergelijke processen volledig chaotisch verlopen, maar wat is de rationale? Zijn er verschillen tussen de diverse taalcomponenten (vgl. Cheshire, Kerswill & Williams, te verschijnen)?

Een andere vraag in verband met de nieuwe tussenvariëteiten is of ze een grotere variantenrijkdom bezitten dan enerzijds de dialecten en anderzijds de standaardtaal. Zo ja,

- is er dan, behalve van tussenvormen, ook sprake van hyperdialectismen?
- is er dan sprake van een arbeidsdeling tussen de varianten, zoals bijv. re-allocatie (structurele, semantische of stylitische differentiatie),¹³ of eerder van 'alternant dumping'?

Deze en dergelijke vragen omtrent het systeemkarakter zijn ook in verband met het Poldernederlands en andere kenmerken van de heden ten dage in de Randstad gesproken standaardtaal nog nauwelijks aan de orde gesteld.

Misschien moeten ook stadsdialecten begrepen worden als tussenvariëteiten. Per slot van zaken zijn steden van oudsher brandhaarden van vernieuwing, plekken waar mensen uit alle windstreken, met hun uiteenlopende dialectachtergronden, geregeld (markt) of voor langere tijd of zelfs voorgoed naartoe kwamen.¹⁴ Dit heeft ongetwijfeld geleid tot dialectvermenging, het ontstaan en soms misschien zelfs de verbreiding van tussenvormen en hyperdialectismen, het afbouwen van sommige dialectkenmerken (waarschijnlijk allereerst die met een geringe ruimtelijke verbreiding) en het in gebruik blijven van andere, waardoor ze soms in bepaalde opzichten abrupt verschillen van de dialecten van omringende dorpen. Zeer duidelijk is dat alles in het geval van het Stadsfries.

5. *Etnolecten*

5.1 *Definitie*

In het voorafgaande heb ik proberen te laten zien dat traditionele dialecten de voedingsbodem vormen voor jongere tussenvariëteiten. Daarbij moet er een onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds tussenvariëteiten die ontstaan zijn tussen dialecten onderling ('regiolecten') en anderzijds tussenvariëteiten die zich ontwikkelen tussen afzonderlijke dialecten en de standaardtaal; tot die laatste groep behoren ook regionale variëteiten van de standaardtaal. Naast deze autochtone zijn er ook allochtone tussenvariëteiten, het type taalvariëteiten dat gesproken wordt door bepaalde etnische minderheidsgroepen. Vaak worden dergelijke variëteiten aangeduid als 'etnolecten'.

De notie etnolect is door Danesi (1985: 118) gedefinieerd als "the variety of a language that results when speakers of different ethnolinguistic backgrounds attempt to speak the dominant language (e.g. 'Chicano English')". Etnolecten zijn dus producten van taalverschuiving ('language shift' - zie § 3.1 hiervoor) en in een weinig conservatieve, multiculturele samenleving als de Nederlandse hebben ze niet alleen een beduidend verleden, maar zonder twijfel ook een grote toekomst.

5.2 Migratie, migranten en allochtonen

Zoals al eerder is vastgesteld, verandert onze samenleving in een hoog tempo. In de loop van de 19^e en 20^e eeuw verminderde het economische belang van de landbouw zienderogen ten gunste van de industriële economie. De overgang naar de diensteneconomie (de postindustriële samenleving) zoog 'gastarbeiders' aan. Daarnaast kwamen er in de loop van de dekolonisatieprocessen inwoners uit de voormalige koloniën naar West-Europa - men denke bijv. aan de Indiërs en Pakistani in Groot-Brittannië en de Indonesiërs, Molukkers, Surinamers en ook de Antillianen in Nederland.

Arbeidsmigratie is van alle tijden. Vooral in het noordoosten van ons land kende men vanaf de 17^e eeuw de zogenoemd 'Hannekemaaiers', seizoensarbeiders in de landbouw, en 'Kieperels', marskramers, van over de Duitse grens, vooral Westfalen. Hier hebben het C&A concern van de familie Brenninkmeijer, de D (Dreesmann) van V&D, de P van Peek&Cloppenburg en de ketens van kledingwinkels Voss en Lampe hun wortels. In de toenmalige Mijnstreek in Zuidoost-Limburg vestigden zich in de jaren '30 van de 20e eeuw veel mensen uit Midden-Europa, vooral uit Polen en Tsjechië. Zo zat mijn vader, geboren in Ubach over Worms in 1925, op de basisschool in klassen waar van de 30 à 35 leerlingen er 12 à 15 een Oost-Europese achtergrond hadden.

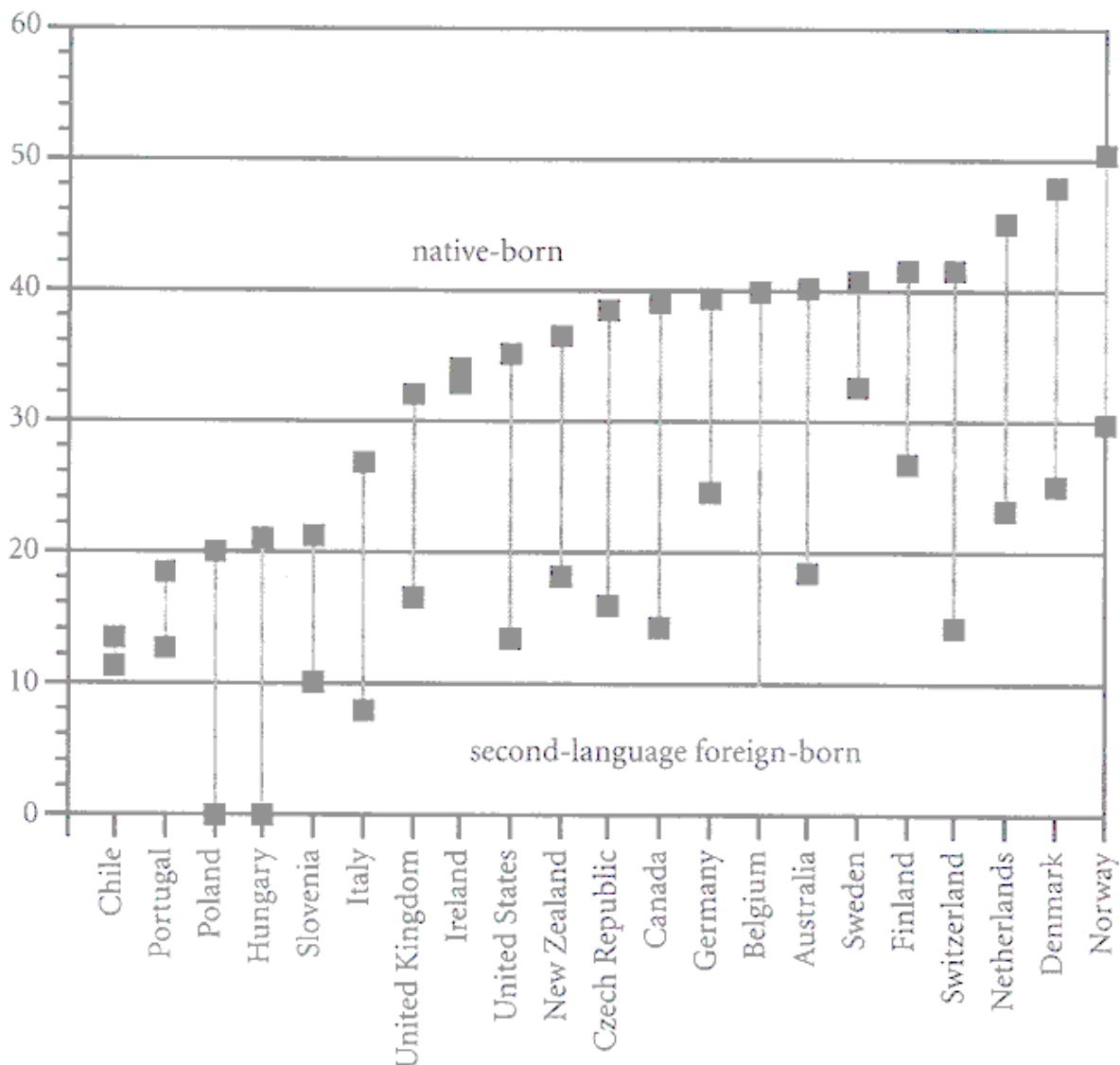
Na WO II, vooral in de jaren '60, kwam de arbeidsmigratie uit de landen rond de Middellandse Zee op gang. In bepaalde regio's, zoals de toenmalige Mijnstreek, streken aanzienlijke aantallen Italianen en Spanjaarden neer (Hinskens

1992), maar landelijk kwam het accent al gauw op Noord-Afrika (Maghreb, vooral Marokko) en Klein-Azië (Turkije) te liggen.

Volgens een recent rapport van de OESO¹⁵ vormen buitenlanders momenteel 4,3% van de Nederlandse bevolking. Ter vergelijking de percentages van onze buurlanden: Duitsland: 8,9, België 8,2 en het Verenigd Koninkrijk 4,4. In het OESO-rapport zijn buitenlanders gedefinieerd als mensen met een buitenlands paspoort. In 2001 bedroeg de totale instroom in Nederland 94.500 personen; hiervan kwam 3,3% uit de VS, 5,4% uit Duitsland en 6,2% uit Groot-Brittannië, 5,1% kwam uit Turkije en 5,2% uit Marokko.

Waar in Nederland zitten al die mensen? Volgens het CBS bestaat maar liefst 43% van de bevolking van de vier grote steden uit allochtonen - de proportie autochtonen is er tussen 1995 en 2003 teruggelopen van 64% naar 57%.

Hoewel het aandeel buitenlanders op de werkloze beroepsbevolking in Nederland vergeleken met de eerder genoemde drie buurlanden gering is (mannen 4,5%, vrouwen 5%), is hun positie vergeleken met de autochtone Nederlandse bevolking (mannen 2,1%, vrouwen 2,5% werkloos) in dit opzicht ongunstig. Eén en ander zal mede samenhangen met hun scholing. Ook hiervoor, meer in het bijzonder de geletterdheid, dat wil zeggen het kunnen lezen en schrijven, beschikken we over vergelijkende statistieken; zie Figuur 1.

Figur 1. The difference in literacy proficiency for native-born citizens (top of bar) and for foreign-bom citizens who are speakers of a second language (bottom of bar), measured by the percentage of native-born and second language foreign-bom population, 16-65. In Chambers (2003: 101) - naar Tuijnman 2001

Het gaat hier om het percentage van de autochtone bevolking (bovenste blokje) en de eerste generatie immigranten (onderste blokje) in een 22-tal westerse landen dat op een redelijk niveau¹⁶ kan lezen en schrijven. De cijfers hebben betrekking op het jaar 2001. De Nederlandse allochtonen doen het heel behoorlijk; in de onderzochte en vergeleken landen (Frankrijk wilde zijn cijfers niet openbaar maken) worden ze alleen voorbij gestreefd door die uit Duitsland, Denemarken, Finland, Noorwegen en Zweden. Maar de kloof tussen de allochtone en de autochtone bevolking is niet klein; in Nederland beschikt 45% van de allochtonen en 23%, dus minder dan 1 op de 4 van de eerste-generatie immigranten over redelijke lees- en schrijfvaardigheden. In deze laatste groep zitten waarschijnlijk

ook de ouders van wat een voormalige Amsterdamse wethouder eens heeft aangeduid als "kutmarokkaantjes".

Wat is het vooruitzicht van de tweede generatie? De cijfers¹⁷ in Tabel 2 hebben betrekking op de vier grote steden en ze tonen voor het jaar 2001 het percentage eindexamenkandidaten in 4 schooltypen, uitgesplitst naar autochtonen en niet-westerse allochtonen.

schooltype	autochtonen	niet-westerse allochtonen
VBO	22	44
MAVO	24	32
HAVO	25	14
VWO	29	10

Tabel 2. Het percentage eindexamenkandidaten in 2001 in 4 schooltypen, uitgesplitst naar autochtonen en niet-westerse allochtonen in de vier grote steden

Terwijl onder de autochtone scholieren, het aandeel eindexamenkandidaten licht toeneemt met het onderwijsniveau, laten de cijfers voor niet-westerse allochtonen een dramatisch omgekeerd patroon zien; in deze groep volgt bijna de helft van het aantal leerlingen het VBO. Niemand zal aannemen dat deze niet-westerse allochtonen minder getalenteerd zijn dan de autochtone Nederlanders; de oorzaak van deze kloof moeten we hoogstwaarschijnlijk in omgevingsfactoren zoeken.

Hoe doen de jonge niet-westerse allochtonen het in het vervolgonderwijs? De volgende CBS-cijfers van 1 maart 2004 hebben betrekking op het percentage van de populatie van autochtone en niet-westerse allochtone jongeren tussen 19 en 24 jaar oud.¹⁸

type hoger onderwijs	jaar	autochtonen	niet-westerse allochtonen
HBO	1995-'96	17	11
	2002-'03	19	14
wetenschappelijk	1995-'96	9,5	9,5
	2002-'03	11	8

Tabel 3. Het aandeel (in percentages) van de populaties autochtone en niet-westerse allochtone jongeren in Nederland dat in twee verschillende studie jaren HBO of wetenschappelijk onderwijs volgde

Globaal genomen zien we aan de proporties

- dat een geringer deel van de populatie van de niet-westerse allochtone jongeren hoger onderwijs volgt dan het geval is onder de autochtone jongeren
- dat het aandeel van de autochtone jongeren in beide typen hoger onderwijs groeit, maar

- dat het aandeel niet-westerse allochtone jongeren in het wetenschappelijk onderwijs afneemt
- dat de groei van het percentage van de niet-westerse allochtone jongeren dat HBO volgt relatief gezien sterker is dan dat van de allochtone jongeren.

We kunnen concluderen dat er (ook relatief gezien) minder niet-westerse allochtone jongeren hoger onderwijs volgen; voor zover ze dat doen, concentreren ze zich hoe langer hoe meer in het HBO. Er lijkt dus sprake van een groeiende ongelijkheid. Heeft dit culturele gevolgen?

5.3 *Etnolecten van het Nederlands*

Hoe is het met het Nederlands van deze allochtonen gesteld? Velen spreken een etnolect van het Nederlands; vooral leden van de tweede generaties spreken daarnaast vaak de standaardtaal of een regionale variëteit daarvan. Maar hoeveel leden van de diverse etnische minderheidsgroepen in welke mate etnolectisch spreken is niet bekend. Over de respectieve etnolecten als zodanig is ook weinig bekend. Al is het inmiddels wel duidelijk dat de meeste van de meer opvallende kenmerken liggen op het gebied van de uitspraak van bepaalde medeklinkers en klinkers en het variabel weglaten van bepaalde kleine woordjes (vooral functiewoorden, zoals lidwoorden en *er*),¹⁹ toch komt men gemiddeld nog niet veel verder dan stereotypen als de Surinaamse uitspraak van de /w/ als 'oewee'.

Etnolecten zijn nog nauwelijks onderzocht; ook vanuit de sociolinguïstiek is er weinig aandacht aan besteed.²⁰ Dat geldt niet alleen voor het Nederlandse taalgebied, maar ook voor andere taalgebieden - opmerkelijkwijls ook voor het Amerikaans-Engelse, ondanks het feit dat de VS en Canada al zeer lange tijd belangrijke immigratielanden zijn. Toch zou vergelijkend onderzoek naar ontwikkeling, levensduur en verdwijnen van etnolecten voor verschillende takken van taalwetenschap van belang kunnen zijn.

Wat de ontwikkeling van etnolecten betreft: onlangs heeft NWO besloten, het door Pieter Muysken en mij ingediende onderzoeksplan 'The roots of ethnolects' te financieren. Het onderzoek beoogt de wortels bloot te leggen van de etnolecten die gesproken worden door jonge Turken en Arabischtalige Marokkanen in Amsterdam en Nijmegen. Putten de etnolecten uit de lokale stadsdialekten? Komen er elementen uit de oorspronkelijke moedertalen van de eigen etnische groep in voor (substraatwerking)? Vinden we in de etnolecten de sporen terug van de tweede taalverwerving van de eerste generatie of verschijnselen die in het algemeen kenmerkend zijn voor tweede taalverwerving, dus ongeacht de vraag om welke eerste en tweede talen het gaat?²¹

Een algemene vraag die in dit project niet aan de orde kan komen betreft het verbale repertoire, dat wil zeggen het geheel aan talen en taalvariëteiten die in de

omgeving van de te onderzoeken jongeren geregeld actief gebruikt worden en de normen voor de keuze daaruit. Dat is jammer, omdat de resultaten van een dergelijke peiling het potentieel aan mogelijke verklaringen voor de herkomst van de niet-standaardkenmerken van de etnolecten geweldig zou versterken; maar een dergelijke onderzoekslijn zou buitenproportioneel veel tijd en middelen vergen.

Andere vragen die in dit project niet aan de orde kunnen komen betreffen de oorspronkelijke moedertaal van de eigen etnische groep:

(a) in hoeverre speelt de opbouw van het huisgezin een rol? In een 'multi-generational family', een huishouden waarin ook de grootouders figureren, lijken de kansen groter dat het taalverwervende kind aan de taal van de eigen etnische groep wordt blootgesteld dan in de 'nuclear family', die inmiddels in de postindustriële westerse samenlevingen overheerst²²

(b) in hoeverre is kortstondige dan wel meer stabiele tweetaligheid van invloed op de structuur van het etnolect?

Eén van de vragen in verband met de oorspronkelijke moedertaal van de etnische groep die in dit project wel aan de orde zullen komen betreft de intern-talige beregeling (conditionering) van variabele verschijnselen. Een voorbeeld is Labov's (2001) bevinding ten aanzien van r-vocalisatie in het Engels van etnische Italianen in Philadelphia: hoewel de 'Italiaanse' realisering van de /r/ fonetisch niet verschilt van de 'niet-Engelse', blijkt uit de distributie van r-vocalisatie dat de 'Italiaanse' /r/ een andere sonoriteitswaarde heeft.

Andere vragen die in dit project aan de orde kunnen komen betreffen de rol van de lokale inheemse stadsdialecten:

(a) welke kenmerken van de lokale inheemse stadsdialecten worden opgenomen in de etnolecten en welke niet? Zo hoorde ik onlangs in de trein een Arabisch ogende man in zijn GSM zeggen: "Daar moet je naar k[ei]ken, m[en]". Waarom wel m[en] voor 'man' maar niet het even Amsterdamse k[a:]ken voor 'kijken'?

(b) vertoont het gebruik van lokale dialectkenmerken in de etnolecten dezelfde intern-talige beregeling als in de stadsdialecten in kwestie?

Ongeacht hun wortels, in verband met niet-standaardkenmerken kunnen we ons afvragen wat de taalkundige plausibiliteit is van de 'succesvolle' verschijnselen. Het gaat hierbij om het aspect dat door Weinreich, Labov & Herzog (1968) aangeduid werd als 'actuation'. Iets algemener: is er een taalkundige verklaring voor het feit dat sommige kenmerken wel doordringen in het etnolect en andere juist niet?

De vraag naar de levensduur van etnolecten kan in dit project niet aan de orde komen. Dat maakt de vraag hoe vluchtig of juist stabiel etnolecten zijn uiteraard niet minder belangwekkend. Zijn het 'learners' varieties' die niet worden overgedragen op de volgende generaties omdat die generaties zich het Nederlands nog grondiger kunnen eigenmaken of houdt men vast aan bepaalde niet-standaardverschijnselen om een 'wij-gevoel' uit te drukken? Zullen de etnolecten

mogelijk zelfs gaandeweg van het Nederlands vandaan groeien (vgl. Labov & Harris 1986)?

Misschien worden etnolectkenmerken wel overgenomen door de leden van andere etnische minderheidsgroepen. In hun onderzoek in de stad Buffalo in de Amerikaanse staat New York lieten Carlock & Wölck (1981) aan inwoners van de stad fragmentjes horen van de spraak van leden van verschillende etnische groepen in Buffalo. De onderzoekers stelden vast dat hetzelfde fragmentje door de één correct werd geïdentificeerd als het Engels van een Italiaan en door de ander als dat van de wijk West Side. Hoe jonger de beoordelaars van de fragmentjes, hoe vaker men een stadswijk in plaats van een etnische groep aanwees. Chambers (2003) beschrijft hoe in de Canadese stad Toronto de uitspraak van het woord 'sandwich' als 'sa[n]wich', typisch voor -opnieuw- de etnische Italianen, zich lijkt te verbreiden naar de etnische Grieken in East End, een wijk waar beide groepen samenleven. Hetzelfde doet zich er wellicht voor ten aanzien van de uitspraak van twee bepaalde spraakklanken,²³ maar het onderzoek daarvan loopt nog.

Zoals blijkt uit bijv. Auer's (2003) bevindingen voor Hamburg en andere Duitse steden, worden etnolectkenmerken soms zelfs overgenomen door de leden van de autochtone bevolking. De karakteristieke Amsterdamse 'grave' en enigszins palatale uitspraak van de /s/ is wellicht afkomstig uit het Joodse Nederlands (dat voornamelijk door de Ashkenazim, de Oost-Europese Joden, gesproken werd) of, indirect, het Jiddisch.²⁴ Als dat zo is, dan is dit een geval van tweezijdige beïnvloeding: niet alleen ontleent het etnolect bepaalde niet-standaardkenmerken aan (onder meer) de lokale dialecten.²⁵ Het geeft tegelijkertijd een nieuwe impuls aan het stadsdialect. Genoemde Amsterdamse uitspraak van de /s/ zou dan een recycling-product zijn. Meer in het algemeen doet zich de vraag voor welke rol etnische minderheden spelen in het behoud en de verandering van stadsdialecten (vgl. Auer & Hinskens 1996). Deze invloed op het lokale dialect lijkt zich mede te voltrekken via 'straattaal', nieuwe, deels gemengde taalvariëteiten die niet uitsluitend gesproken worden door de jonge leden van etnische minderheidsgroepen, maar ook door 'blanke' jongeren (vgl. Nortier 2001). Anderzijds groeit 'straattaal' parasitair op etnolecten door vermenging van lexicale en fonetische aspecten van enerzijds verschillende etnolecten en anderzijds de oorspronkelijk ingrediënten, de etnische talen *en* de lokale niet-standaardvariëteiten. Op het snijpunt van lexicon en fraseologie ligt het inmiddels haast stereotypische "ik zweer" < Ar. whallah, Turks vallah, '[ik zweer] bij Allah'.

Eén van de opvallendste variabele kenmerken van etnisch Nederlands is het afwijkend gebruik van het grammaticale geslacht. Dat komt zowel naar voren in de keus van het bepaalde lidwoord

(16a) *de* boek, *het* nadruk, *het* muziek, *het* wijk²⁶

als in de verbuiging van bijv. het bijvoeglijk naamwoord. Ik loop dagelijks langs een restaurant met de naam "Turkse restaurant" en in het straatje in Weesp waar ik tot voor kort woonde stond ergens op een raam "Turkse buurthuis". Ook zien we het in bijv. de voornaamwoordelijke verwijzing, zoals in

(16b) Het plein *die* je daar ziet

Anderzijds is in het moderne gesproken Nederlands iets als "het meisje *die* daar loopt" niet erg ongewoon (vgl. Audring 2004). Hebben we het hier van doen met een overname uit de etnolecten? Of wordt dit etnolectkenmerk versterkt door een tendens die in het autochtone Nederlands al aanwezig was? In het Nederlands is het grammaticale onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden vervaagd, waardoor er nog slechts twee in plaats van de oorspronkelijke drie grammaticale geslachten zijn. Maar er is geen enkele reden waarom het Nederlands niet met één enkel grammaticaal geslacht toe zou kunnen - dat doet het Engels immers ook. Bovendien is er een lichte tendens om in het enkelvoud bijvoeglijke naamwoorden en andere adnominale woorden die volgen op een onbepaald lidwoord en voorafgaan aan onzijdige zelfstandige naamwoorden te voorzien van een schwa-uitgang: "een kleine kind", de enige omgeving waarin dat volgens de normen van de grammatica van de Nederlandse standaardtaal niet mag. Door ook hier een schwa-uitgang toe te voegen²⁷ wordt er een eind gemaakt aan een uitzonderingstoestand (vgl. Weerman 2002).

6. *Synthese*

Wat zijn nou de overeenkomsten en verschillen tussen de besproken jonge typen niet-standaardtaal? Om te beginnen: zowel bij autochtone als bij allochtone tussenvariëteiten spelen zowel de standaardtaal als de omringende dialecten een rol. We kunnen hun ontwikkeling beschrijven als het naar elkaar toe groeien (convergentie) of juist uit elkaar groeien (divergentie) van dialecten en de standaardtaal. Meer in het bijzonder:

inheems:

- *regiolect*
onderlinge convergentie van oorspronkelijk verschillende dialecten
- *regionale standaardvariëteit*
convergentie tussen dialect en standaardtaal

deels uitheems geworteld:

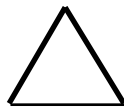
- *etnolect*

divergentie ten opzichte van de standaardtaal als gevolg van deels convergentie, deels divergentie ten opzichte van de lokale niet-standaardvariëteiten (in de eerste plaats stadsdialecten). Daarbij spelen de etnische taal in kwestie en taalverwervingsmechanismen een rol.

Al deze jonge typen niet-standaardvariëteit zijn het product van de opheffing van de isolatie van de traditionele plaatselijke dialecten en de toename en intensivering van contact op regionaal, landelijk en internationaal niveau (migratie). In alle drie speelt zowel intern-voorgebrachte als extern gemotiveerde (door ontlening en vermenging ontstane) innovatie een rol - zij het waarschijnlijk in uiteenlopende mate en met een toenemende afstand tussen de betrokken taalsystemen.

We kunnen een deel van de inzichten ook visueel weergeven. In figuur 2 is de situatie uitgebeeld waarin er, behalve een standaardtaal, een serie dialecten bestaan. Wat hier ook is uitgedrukt is het feit dat de standaardtaal sociaal hoog en de dialecten door de bank genomen juist laag gewaardeerd worden. Men kiest òf standaardtaal òf dialect.

Standaardtaal

Dialect

Figuur 2

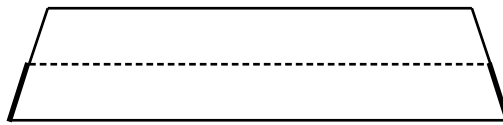
Zoals in figuur 3 te zien is, zitten stadsdialecten hier, als producten van vermenging en vervlakking van verschillende traditionele plattelandsdialecten, als het ware boven de traditionele dialecten.

Standaardtaal

Stadsdialect

Dialect

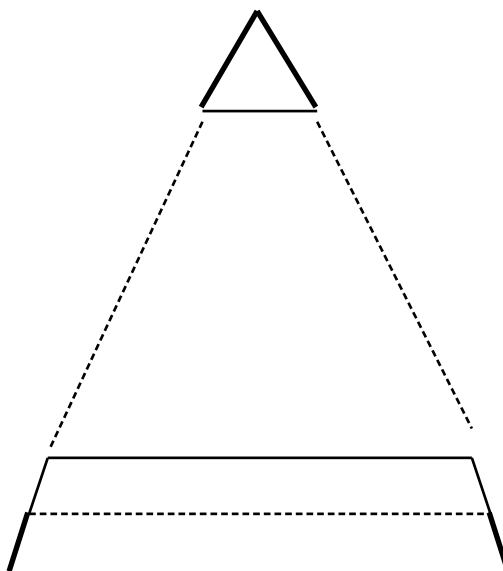
Figuur 3

In figuur 4 groeien beide polen naar elkaar toe. Er beginnen zich tussenvormen te ontwikkelen. Er ontstaan zo veel verschillende tussenvormen dat zich (om met Hoppenbrouwers te spreken) een "continuum van tussentaalvormen" begint af te tekenen. De sprekers moeten niet langer kiezen uit standaardtaal of dialect; ze kunnen er in hun taalgebruik ook tussenin gaan zitten.

Standaardtaal

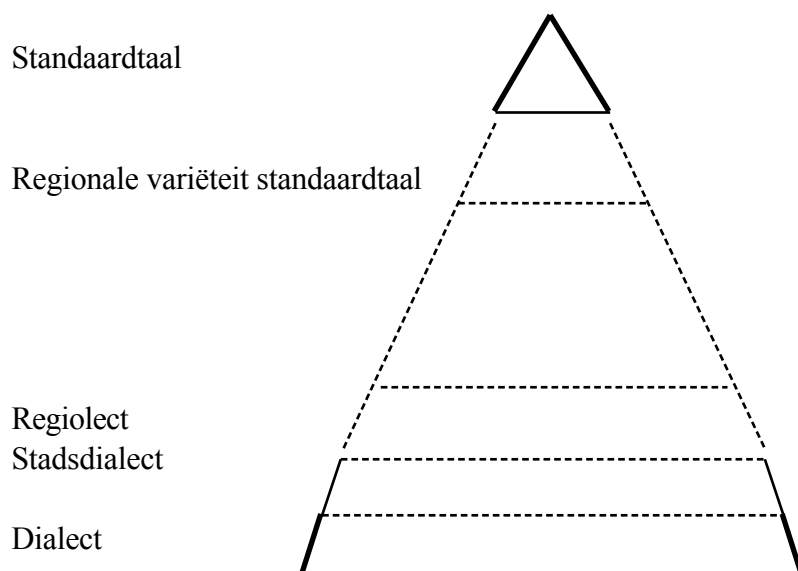
Stadsdialect

Dialect

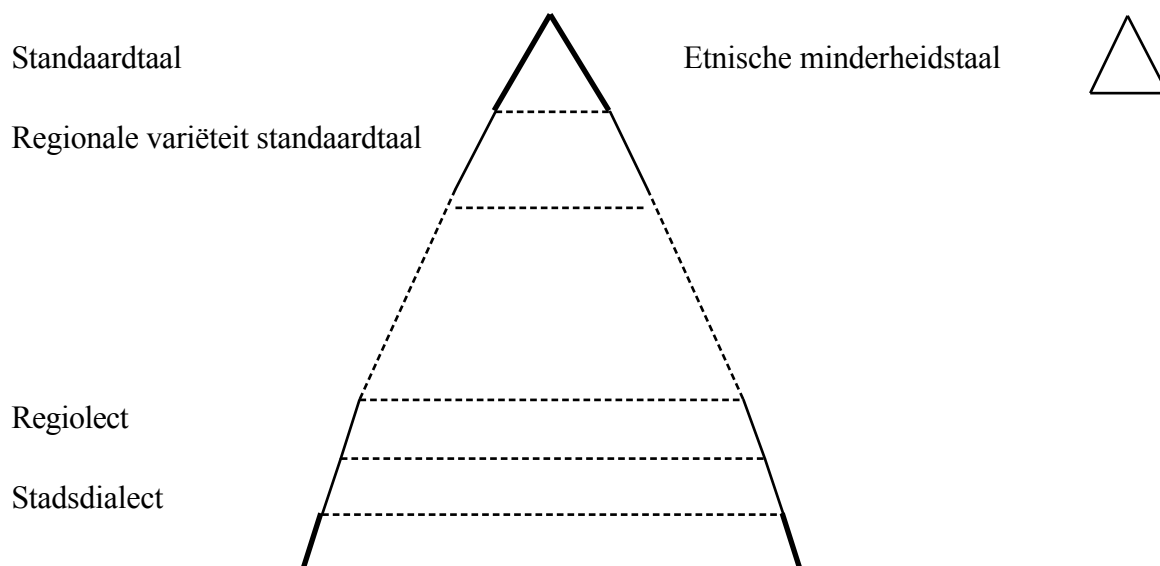
Figuur 4

Wanneer er zich nu (zoals in figuur 5 zichtbaar is gemaakt) tussen de tussenvormen duidelijke covariatiepatronen gaan aftekenen en de co-occurentiebeperkingen in standaardtaal en dialecten versoepelen, dan tekenen er zich regionale variëteiten van de standaardtaal en regiolecten af.

Figuur 5

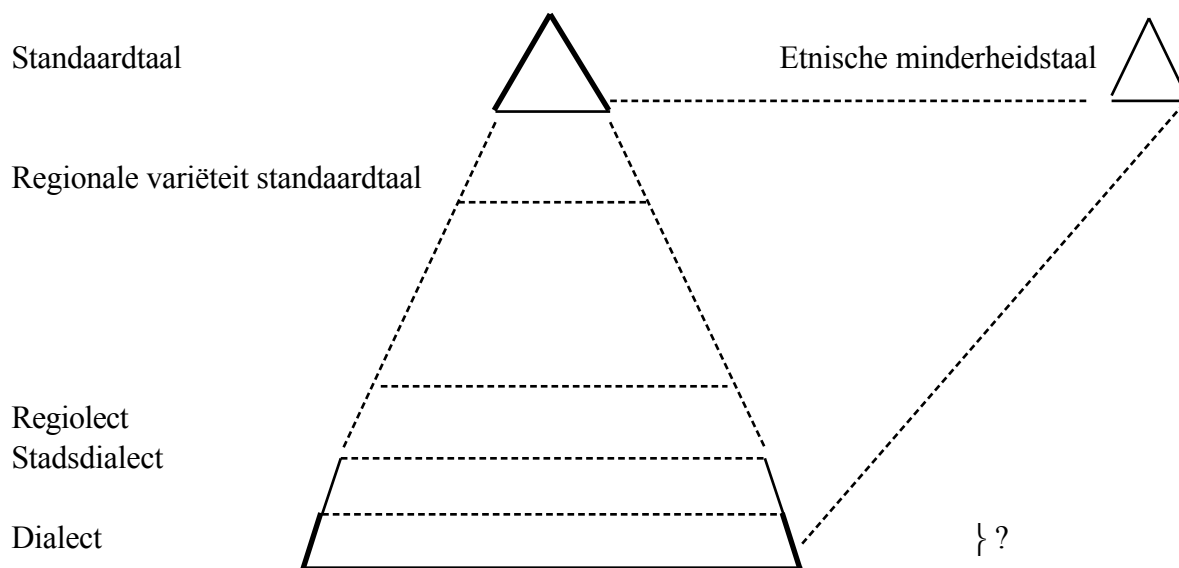
Dat voor wat betreft de inheemse dimensie. Kunnen we er ook een uitheemse aan toevoegen om de ontwikkeling van etnolecten te schetsen? In een tweedimensionale afbeelding kan dit alleen met een bijna onverantwoorde vereenvoudiging. Figuur 6 verbeeldt een situatie waarin, naast de standaardtaal, een serie dialecten, stadsdialecten en zich ontwikkelende tussenvariëteiten, ook een etnische minderheidstaal zoals bijv. het Turks of het Marokkaans Arabisch gesproken wordt.

Dialect

Figuur 6

Zoals in figuur 7 is afgebeeld, gaan er zich nu gaandeweg tussenvariëteiten ontwikkelen van het type etnolect; die lopen ten dele dwars door het continuum van de inheemse tussenvariëteiten heen.

Figuur 7

Zoals gezegd, is dit bijna onverantwoord vereenvoudigd. Wat in de beide laatste figuren bijv. niet zichtbaar is gemaakt zijn

- de sporen van de tweede taalverwerving van de eerste generatie of verschijnselen die in het algemeen kenmerkend zijn voor tweede taalverwerving
- het feit dat niet alle leden van de etnische minderheidsgroep per se de standaardvariëteit van de oorspronkelijke moedertalen beheersen. Maar die tegenwerping geldt ook bij de weergave van de ontwikkeling van inheemse tussenvariëteiten.

Alle drie de jonge typen niet-standaardtaal

- zijn, in tegenstelling tot de betrekkelijk statische traditionele dialecten, dynamisch omdat ze zich nog volop aan het ontwikkelen zijn
- leiden tot schijnbaar onontwarbare kluwens van variatie van zowel inter- als intrasystemische aard, dat wil zeggen variatie zowel tussen als binnen variëteiten²⁸
- hebben (zoals in § 1 gesignaleerd) geen prestige. Maar genieten etnolecten onder jongeren verdekt prestige (Trudgill 1972)?

- lenen zich uiteraard voor sociale stratificatie in de populatie van sprekers. Ook is het te verwachten dat hun gebruik òf van het begin af aan òf langzamerhand wordt ingeëngd tot bepaalde situaties.

7. *Identiteit*

In de 19^e eeuw kregen standaardtalen gaandeweg de functie van totem van de nationale identiteit. Met de industrialisering en de daarmee gepaard gaande verstedelijking is het gebruik van het dialect grotendeels teruggedrongen uit de meer openbare domeinen en tevens uit de hogere sociale klassen; het dialect kreeg een ondergeschikte positie. Dialectgebruik als zodanig heeft juist daardoor een symbolische betekenis gekregen. Daarin spelen de veronderstelde achterlijkheid en een gebrek aan ontwikkeling, maar ook puurheid en eenvoud van de sprekers een rol. De associaties zijn in belangrijke mate negatief. Etnolecten lijken allereerst met sociale achterstand geassocieerd te worden. Waarom worden deze niet-standaardvariëteiten dan toch gesproken? Onderzoek maakt duidelijk dat het de sprekers zelf vooral te doen is om de eigenheid (Bouchard Ryan 1979). Misschien ontwikkelen etnolecten zich tot dragers van de etnische identiteiten.

In heel West-Europa zijn er heden ten dage nauwelijks nog mensen die uitsluitend dialect spreken; de meeste dialectsprekers beheersen ook een variëteit van de standaardtaal en een meer of minder breed spectrum van variëteiten op het continuüm tussen dialect en standaardtaal. Ook de meeste etnolectsprekers beheersen een variëteit van de standaardtaal. Zodoende kunnen de meeste dialect- en etnolectsprekers zich via hun verbale repertoire identificeren met groepen van allerlei omvang, aard en orientatie. Sociale identiteiten zijn niet exclusief; ieder mens heeft meerdere identiteiten.²⁹ In het taalgebruik kan men het lidmaatschap van verschillende taalgemeenschappen (bijv. Groninger, Nederlander en zakenman of Turk, Amsterdammer en academicus) markeren door middel van codewisseling en door middel van het meer of minder vaak hanteren van niet-standaardtaalkenmerken of van kenmerken van lagere stijlniveaus. "Taal, met name spraak, is een belangrijk symbool van groepsvorming, dat soms expliciet tot uiting komt in selectieprocessen" (Gussenhoven 2004: 164).

Uiterlijkheden, zoals bijv. bepaalde kenmerken van het taalgebruik, zijn vaak een middel bij identificatie. Dat veronderstelt dat men zich tot op zekere hoogte bewust is van de kenmerken in kwestie; vaak gaat het daarbij om stereotypen.

Het begrip identificatie kan actief of passief gebruikt worden. In het eerste geval identificeert A zichzelf met X, in het tweede wordt A door B met X geïdentificeerd (vgl. Wollersheim 1998). In het eerste geval spreekt men van auto-, in het tweede van heterostereotypen. Heterostereotypen zijn vaak het onderwerp van spotzinnnetjes e.d.³⁰ In het geval van autostereotypen gaat het om

de vraag: wat onderscheidt ons van de buitenwereld en, meer in het bijzonder, wat onderscheidt ons taalgebruik van dat van de buitenwereld?

Een belangrijke vraag voor de sociolinguïst is in hoeverre (zowel inheemse als deels uitheems gewortelde) tussenvariëteiten voor de sprekers zelf de symbolische betekenis van de traditionele dialecten kunnen overnemen. In hoeverre etnische identiteit een rol speelt in het gebruik van etnolecten zal onder meer blijken uit hun levensduur na de tweede generatie.

Bij identificatie en identiteit lijkt de omvang van de structurele overeenkomsten en verschillen tussen de taalsystemen in kwestie nauwelijks een voorspellende waarde te hebben. Bijzonder intrigerend is Hofer's (2000) bevinding dat er grote verschillen in bewustzijn en waardering bestaan ten aanzien van betrekkelijk kleine talige verschillen (hier: dialectkenmerken) tussen variëteiten van het Baselse dialect van het Zwitserse Duits en, omgekeerd, dat betrekkelijk grote verschillen tussen dezelfde variëteiten verbonden zijn met kleine verschillen in waardering.

We staan hier voor een paradox: voor de taalkundige bestaan er tussen talen en, vooral, taalvariëteiten vloeiende overgangen, maar voor de spreker heeft de groep waartoe hij behoort discrete grenzen. Vormkenmerken staan tegenover niet-tastbare zaken als sociaal-psychologische mechanismen en de sociaal-politieke status van een taal of taalvariëteit. Identiteit en identificatie zijn subjectieve, 'zachte' factoren, maar men mag de impact van dergelijke factoren niet onderschatten. In het geval van het Serbo-Croatisch lijkt de psychologische verwijdering tussen verschillende etnische en religieuze groeperingen aanleiding te geven tot groeiende structurele en lexicale divergentie tussen de betreffende dialectgroepen (Grčić 2002; Gvozdanović, te verschijnen; Janich & Greule eds 2002).

Ook elders liggen de voorbeelden voor het opscheppen. Twee voorbeelden:

- wat in het Grieks *ouzo* genoemd wordt en in het Turks *raki*, is hetzelfde anijsdrankje. Maar de gemiddelde Griek of Turk ziet dat heel anders;
- op 14 augustus 2003 stak er een storm van protest op onder de Nederlandse commando's nadat de legerleiding bekend had gemaakt dat men de groene baret in de toekomst niet langer wil reserveren voor dit legeronderdeel.

8. *Waarom moeten de jonge typen niet-standaardtaal onderzocht worden?*

De meeste moderne theorieën over taal hebben een strikt synchronische oriëntatie, dat wil zeggen dat een taalsysteem bestudeerd wordt zoals zich dat op enigerlei moment aan ons voordoet. Hierbij wordt dus geabstraheerd van de geschiedenis van het taalsysteem in kwestie. Het idee dat aan deze kunstgreep ten grondslag ligt is het feit dat een kind dat zijn moedertaal leert niets van de geschiedenis van de taal weet, maar niettemin in staat is deze taal in betrekkelijk korte tijd perfect te leren. Een papegaai zal de taal nooit leren - op wat woordjes na die men vaak alleen kan verstaan wanneer men de ondeugden van de eigenaar kent. Dus de mens heeft iets dat een papegaai of enig ander dier niet heeft. Dat iets, het menselijke taalvermogen, stelt de mens in staat om zich op jonge leeftijd elke willekeurige taal volmaakt eigen te maken. Dat menselijke taalvermogen is wat taalkundigen proberen te ontrafelen.

Nu is variatie een wezenskenmerk van taal. Vaak is taalvariatie een momentopname in een proces van taalverandering dat zich aan het voltrekken is. De variatie heeft dan als het ware een doel, ze is deel van een 'productief' proces. Het gaat daarbij om intrasystemische variatie, onder meer van het type dat de Junggrammatiker aanduiden als 'ausnahmslose Lautgesetze', oftewel postlexicale regels (Kiparsky 1988). Andere gevallen van taalvariatie zijn de resten van een vroeger proces van taalverandering. Daarbij gaat het om intersystemische variatie - zoals in het geval van de /r/ die, in in een groep van dialecten in Zuidoost-Limburg, na een klinker en vóór bepaalde medeklinkers verdwenen is (zie § 4.1 hiervoor). Het proces van het wegvallen van de /r/ is allang niet meer productief. Sinds het is uitgedoofd, zijn er woorden van het bewuste type bijgekomen zoals 'sport' en 'mars', maar die woorden zullen in deze dialecten hun /r/ blijven behouden - alle hyperdialectismen ten spijt. Dit is één van die gevallen van taalvariatie die alleen vanuit de geschiedenis van de taal te begrijpen vallen³¹ (wat iets anders is dan ze leren hanteren, zoals dat gebeurt wanneer een kind zijn moedertaal leert). Maar helemaal begrijpen kunnen we zo'n geval nooit³² - in tegenstelling tot een geval van taalvariatie dat deel uitmaakt van een proces dat nog productief is.

Zoals gesignaleerd ontstaan er heden ten dage regiolecten, regionale variëteiten van de standaardtaal en etnolecten, stuk voor stuk ontwikkelingen waarin niet één enkel onderdeel van een taalsysteem varieert, maar hele gebieden. Bovendien gaat het daarbij voor een deel om productieve processen. We kunnen deze ontwikkelingen op de voet volgen; sterker nog, we kunnen daarbij in beginsel alle relevante gegevens over de betrokken taalsystemen en hun sprekers achterhalen. Het taalkundige mes kan daarbij aan twee kanten snijden: niet alleen kunnen taaltheorieën ons helpen dergelijke ontwikkelingen beter te begrijpen, maar omgekeerd kan het onderzoek van zulke ontwikkelingen de theorievorming vooruit helpen.³³

Theorieën zijn als een bril: met de passende bril ziet men meer en wat men ziet dat ziet men scherper. Een voorbeeld: de Ripuarische dialecten die gesproken worden in de uiterste zuidoostelijke schil van het Nederlandse taalgebied onderscheiden zich van de Limburgse dialecten ten westen ervan doordat woorden als 'nacht', 'licht' en 'slecht' worden gerealiseerd als [nat], [li:6t] en [fle:6t], terwijl ze in de Oostlimburgse dialecten, meer naar het westen toe, klinken als [naç], [liç] en [fleç] - vgl § 4.1 hierboven. Op basis van enerzijds algemene inzichten in de organisatie van de fonologie en anderzijds een nauwkeurige bestudering van de feiten van beide groepen van dialecten kunnen we nu voorspellen dat een eventueel regiolectiseringsproces ertoe zal leiden dat de dialecten met [nat], [li:6t] en [fle:6t] deze varianten gaandeweg zullen inruilen voor [naç], [liç] en [fleç] - en niet andersom. Dat blijkt inderdaad het geval (Hinskens 1992; 1996).

Het tweede voorbeeld bestaat uit een onderzoeksvraag waarop we nog geen antwoord hebben. Volgens de Optimaliteitstheorie bestaat de grammatica uit "een soort filterbank" (Gussenhoven 2004: 161), een uitgebreide serie eisen die gesteld worden aan de vorm van uitingen. Die eisen zijn niet specifiek voor afzonderlijke taalsystemen (bijv. talen of dialecten). Wat wel specifiek is voor taalsystemen is het relatieve gewicht, de ordening van die eisen. Taalsystemen verschillen van elkaar op meer of minder subtiele wijze in de ordening van de eisen. In verband met etnolecten dringt zich de vraag op of ze het ideale compromis vormen doordat de relevante eisen er zodanig geordend zijn dat ze minimaal afwijken van de ordeningen in de betreffende onderdelen van de grammatica's van de betrokken talen.

Theorieën kunnen dus onze blik scherpen. Omgekeerd kunnen feiten in verband met taalvariatie of taalverandering de ontwikkeling van taaltheorieën ten goede komen. Een voorbeeld: in de eerder genoemde Limburgse dialecten wordt de /r/ gaandeweg weer teruggehaald na korte vocalen (in woorden als 'kort' en 'hart'). Na lange klinkers daarentegen (dus in woorden als 'koort' en 'kaars') blijkt de r-loosheid stabiel. In het Negerhollands, een dochtertaal van het Nederlands, werd de r-loosheid het eerst gelexicaliseerd na lange vocalen (Hinskens 1992; 2001; in voorbereiding). Op basis van deze feiten kunnen we verschillende theoretische opvattingen over het gewicht van lettergrepen met elkaar vergelijken.

Een ander voorbeeld: het onderzoek van tussenvormen kan van belang zijn voor de Optimaliteitstheorie, omdat het ons misschien kan leren of er grenzen zijn aan de verschillen tussen verwante taalsystemen (variëteiten van dezelfde taal) in de ordening van de eisen die gesteld worden aan de vorm van uitingen.

Patronen van taalvariatie, zeker die in deze jonge en dynamische typen niet-standaardvariëteit, kunnen dus op hun beurt dienen als toetssteen voor formele theorieën of om concurrerende theorieën met elkaar te vergelijken.

De overeenkomsten en verschillen tussen talen en taalfamilies zijn voor de taaltheorie niet belangwekkender dan de kleinste verschillen tussen dialecten (dialectkenmerken). Integendeel, naar gelang de historische afstand tussen twee taalsystemen groter is, zullen er ook meer structurele verschillen tussen de twee bestaan. Die bemoeilijken niet zelden de vergelijking op geïsoleerde onderdelen en voor zover een dergelijke vergelijking al mogelijk is, zijn de bevindingen vaak nietszeggend.³⁴

Om dezelfde reden lijkt het overigens ook plausibel dat "Sprecher einer relativ standardfemen Varietät weniger zur Herausbildung einer sprachlichen Zwischenform neigen als [...] Sprecher einer relativ standardnahen Varietät", aldus Kremer (1993: 12).³⁵ Als dat zo is, dan is de kans op de ontwikkeling van etnolecten geringer dan die van regionale variëteiten van de standaardtaal of regiolecten.

Voor de toetsing van taaltheorieën of voor de vergelijking van concurrerende taaltheorieën is het onderzoek van variatie tussen verwante dialecten dus om methodologische redenen te verkiezen boven dat van meer of minder verschillende talen. Anderzijds dient men bij de interpretatie van de uitkomsten van het onderzoek van variatie tussen verwante dialecten (intersystemische) dan wel van kwantitatieve variatie binnen afzonderlijke dialecten (intrasystemische variatie) rekening te houden met het feit dat dialecten en niet-standaardvariëteiten in het algemeen maatschappelijk een ondergeschikte positie innemen. Daardoor staan ze onder druk, waardoor een geringer aantal veranderingen die erin plaats hebben een strikt interne, natuurlijke oorsprong hebben dan in taalsystemen die niet of minder onder druk staan.³⁶

9. *Hoe kunnen de jonge typen niet-standaardtaal onderzocht worden?*

Om te beginnen niet op basis van anecdotische 'bewijsvoering'³⁷ maar systematisch. Men moet namelijk kunnen vergelijken; bovendien moet gegarandeerd zijn dat de bevindingen zich laten generaliseren naar alle sprekers van de taalvariëteit in kwestie.

Hoe kunnen de relevante feiten (in vakjargon: de data) over de de jonge typen niet-standaardtaal verzameld worden? De data bij uitstek ('primary data') van de taalkunde zijn enerzijds introspectieve oordelen over taaluitingen en anderzijds authentiek (dus liever niet experimenteel uitgelokt), liefst mondeling, taalgebruik.

Tot de voornaamste stappen die daartoe genomen moeten worden behoren:

1. sprekers vinden en bereid vinden mee te werken
2. kan er vooraf al bepaald worden welke verschijnselen nader onderzocht zullen worden? Dat zal gevolgen hebben voor

3. het verzamelen van het benodigde materiaal
4. het analyseren van het materiaal

Het vertrouwen winnen van de sprekers (punt 1) is een deel van het geheim van goed veldwerk. Dat is voor de buitenstaander die men als onderzoeker meestal is minder vanzelfsprekend dan het misschien lijkt. En het is nog moeilijker dan dat: als men de variabiliteit wil onderzoeken en de talige en buitentalige, in het bijzonder sociologische, factoren die daarop van invloed kunnen zijn, dan dient men te beschikken over een representatieve steekproef van sprekers; de steekproef moet zodanig opgebouwd zijn dat er recht gedaan wordt aan de te onderzoeken sociologische factoren. En op de keper beschouwd moet die (gestratificeerde) steekproef tevens een toevalssteekproef zijn. Vooral in het onderzoek van etnolecten zal het niet meevallen dergelijke steekproeven van sprekers samen te stellen.

Hoe verkrijgt men het materiaal (punt 3) waaruit de data voor het onderzoek gedistilleerd kunnen worden? De praktijk heeft geleerd dat er onder voorwaarden betrouwbare data verkregen kunnen worden met behulp van vragen als: "hoe zegt men dit gewoonlijk in Uw dialect?" Maar dat zal zeker niet lukken met "hoe zegt men dit gewoonlijk in Uw regiolect?" of "hoe zegt men dit gewoonlijk in Uw regionale variëteit van de standaardtaal?" Nog minder heeft men aan "hoe zegt men dit gewoonlijk in Uw etnolect?" Ook kan men geen introspectieve oordelen opvragen over de welgevormdheid van uitingen, zoals dat bij traditionele dialecten kan met vragen van het type: "kan men in Uw dialect X zeggen?". Anders dan bij de traditionele dialecten en al helemaal bij de standaardtaal, waarvan de meesten meestal wel (menen te) weten 'hoe het hoort', zijn de normen ten aanzien van de nieuwe typen niet-standaardtaal in het algemeen diffuus.

Hoe kan men dan wel data verkrijgen ten behoeve van het onderzoek van jonge typen niet-standaardvariëteit? In de eerste plaats door de opname van gesprekken tussen een spreker en één of meerdere collega sprekers van de taalvariëteit (regiolect, regionale variëteit van de standaardtaal, etnolect) in kwestie. Dit ter bestrijding van wat Labov heeft omschreven als de 'observer's paradox': hoe kan men observeren hoe mensen zich gedragen wanneer ze niet geobserveerd worden? Die gesprekken moeten ook anderszins (plaats, graad van ongedwongenheid, gespreksonderwerpen etc.) in maximaal natuurlijke situaties gevoerd worden. Hoe meer men zich daarbij als onderzoeker onzichtbaar kan maken, hoe beter.

Het opnemen van dergelijke 'ingroup'-gesprekken is misschien de enige weg wanneer er nog geen duidelijk beeld is van de kenmerkende verschijnselen van de taalvariëteit in kwestie (punt 2). Is dat eenmaal wèl het geval en wil men op bepaalde verschijnselen nader inzoomen, dan kan men overwegen, met experimentele technieken spraak te verzamelen.

Zeker voor de regionale variëteiten van de standaardtaal hoeven we met de materiaalverzameling niet helemaal van nul af aan te beginnen. Zo kan er ten

behoefte van bepaalde onderzoeksvragen onder voorwaarden ook gebruik gemaakt worden van het Corpus Gesproken Nederlands. Daarbij moet men zich dan wel tevreden stellen met betrekkelijk weinig sociobiografische informatie over de sprekers - al kan men op basis van de (wel beschikbare) postcode vaak wel een idee krijgen waar iemand vandaan komt. Interessant is bovendien dat er ook een apart lerarencorpus deel van uitmaakt.

De analyses van het materiaal (punt 4) zullen in hoge mate bepaald worden door het feit dat de drie jonge typen niet-standaardtaal buitengewoon diffuus zijn. Er is veel variatie op veel punten en veel variabelen hebben meerdere varianten. Het ligt dan ook voor de hand, één en ander kwantitatief te onderzoeken. Een kwantitatieve benadering maakt het onder voorwaarden bovendien mogelijk, vragen naar de herkomst van de variëteit (waar komt dit vandaan?) en de richting van de verandering (waar gaat het naartoe?) aan de orde te stellen.

De eerste vraag is om te beginnen letterlijk te verstaan: waar, in welke plaats of regio en in welke sociale groeperingen, is de variatie ontstaan? Maar ook: hoe kan deze variatie bestaan in dit taalsysteem? Wat de richting betreft: zoals we als sprekers van het Nederlands (taalkundigen of niet) weten dat *nbik* in geen enkele variëteit van het Nederlands zou kunnen voorkomen, zo weten we ook dat een woord als *bink* nooit zou kunnen veranderen in *binr* maar in beginsel wel in *bing*.

Ten behoeve van het vaststellen van eventuele taalveranderingsprocessen moet er een nulpunt voorhanden zijn in de vorm van gedegen beschrijvingen van de traditionele dialecten of stadsdialecten. Dat kan bijv. gevormd worden door voorhanden oudere monografieën of materiaal voor vergelijkend onderzoek. Bij dit laatste kan men onder meer denken aan Winkler 1884, Willems 1886, de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (waarvoor het meeste veldwerk gedaan werd in de jaren '40 van de vorige eeuw), de schriftelijke Meertens enquêtes (vanaf 1931) en de inmiddels vrijwel voltooide databases voor FAND, MAND en SAND.

Er zijn twee manieren om taalverandering op het spoor te komen. De zogenaamde schijnbare tijd benadering bestaat uit het vergelijken van synchronische data voor het taalgebruik van sprekers van dezelfde taalvariëteit van verschillende leeftijdsgroepen. Verklaring van het aandeel van buitentalige, in het bijzonder sociologische factoren in taalveranderingsprocessen in de schijnbare tijd kan op basis van sprekerachtergrondinformatie, verklaring van de dynamiek in de werkelijke tijd (waarbij we meestal geen data voor concrete sprekers hebben) op basis van CBS-data of vergelijkbare demografische gegevens, zoals die in de databanken van het NIDI.

Gezien de sociaal-culturele betekenis van de taalvariëteiten in kwestie zal het onderzoek ervan tevens etnologisch geïnformeerd dienen te zijn. Daartoe behoort ook een taalsociologische verdieping van het onderzoek, dus ter beantwoording van Fishman's (1965) vraag: "who speaks what language to whom and when?"

Statistische analyses kunnen ingezet worden ter beantwoording van vragen als: is het gebruik van tussenvormen incidenteel van aard of ontwikkelen er zich onder

verschillende tussenvormen stabiele covariatie patronen? De samenhang tussen taalvariabelen in de ontwikkeling van tussenvariëteiten kan onder meer onderzocht worden met behulp van implicatieve schaaltechnieken (Lameli 2004), correlatieve technieken en clusteranalyse.

De regiolecten en regionale variëteiten van het Nederlands in de verschillende delen van het Nederlandse taalgebied bevinden zich waarschijnlijk in uiteenlopende stadia van ontwikkeling. Vergelijkend onderzoek veronderstelt uiteraard een uniforme werkwijze.

10. *Dankwoord en uitleiding*

We verkeren momenteel in de unieke positie dat we de ontwikkeling van drie verschillende nieuwe typen niet-standaardtaal *in vivo* kunnen bestuderen. Die mogelijkheid moeten we met beide handen aangrijpen voor het te laat is en deze nieuwe taalsystemen gestabiliseerd of verdwenen zijn. De kleuren van de taal veranderen doorlopend; ze komen en gaan en veranderen voortdurend van onderlinge verhoudingen. Het geheel heeft iets van een caleidoscoop.

Ik heb het gehad over drie nieuwe mengkleuren. Regiolect, regionale standaardvariëteit of etnolect - wat men ook onderzoekt en vanuit welk perspectief dan ook, een constante is de algemene vraagstelling: in hoeverre weerspiegelt taalverandering veranderingen in de samenleving? Daarnaast: in hoeverre spelen wetmatigheden die eigen zijn aan taal een rol in processen van taalverandering? En, de moeilijkste maar naar mijn overtuiging de belangrijkste vraag: welke wisselwerkingen zijn er tussen de taalinterne en de maatschappelijke kanten?

Dat onderzoek moeten we, naar mijn smaak, niet in dienst stellen van de samenleving, maar we moeten en kunnen het wel aan de samenleving ten goede laten komen.

Op dit punt aangekomen wil ik graag enkele dankwoordjes uitspreken. Ik dank mijn ouders (al kan mijn moeder dit helaas niet meer meemaken) en mijn zus en haar gezin voor de voortdurende aanmoediging en steun.

Dank, verder, aan alle anderen die een rol hebben gespeeld in mijn intellectuele ontplooiing. En dan heb ik het niet alleen over taalkundigen - onder wie mijn vriend Wus van Lessen Kloeke, die een half jaar geleden veel te jong overleden is.

Dank aan allen die mij het vertrouwen hebben geschonken dat geleid heeft tot mijn benoeming: het College van Bestuur, de Stichting Vrije Universiteits Fonds en daarmee de jubilerende VU-Vereniging (inmiddels omgedoopt tot Vereniging VU/Windesheim), het bestuur van de Letterenfaculteit, decaan Willem Frijhoff en

de onvolprezen Geert Booij voor het vertrouwen. Dank ook aan Hans Bennis voor zijn inspanning.

Lest best: heel veel dank aan mijn allerliefste, Aniek, voor te veel om op te noemen.

De 19^e eeuwse Amerikaanse denker Thoreau heeft eens gezegd "Beware of all enterprises that require new clothes." Ik heb me voor deze gebeurtenis gehuld in wat de zoëven genoemde Hans Bennis graag aanduidt als een jurk, maar ernstigere lieden noemen zoiets een toga. U zult zeggen: "Maar je had toch zeker al een toga?" Nee, toga's worden aan de universiteit van Leipzig niet gedragen, hoe traditionalistisch men er in andere opzichten ook is.

Van gewoon hoogleraar in Leipzig tot bijzonder onderzoeker aan het Meertens Instituut en bijzonder hoogleraar aan een bijzondere universiteit. Hoeveel bijzonderder kan een mens nog worden? Ik bof maar. Aan het Meertens Instituut werk ik al twee jaar tot mijn dagelijkse genoeg plezierig en vruchtbaar samen met (vooral) mijn collega's taalkundigen. Bij mijn aantreden accepteerden zij mij ongezien als hun baas - tijdelijk, weliswaar, maar toch. Inmiddels zijn we begonnen met de ontwikkeling van een nieuw onderzoeksprogramma en ik verheug me op wat er komen gaat. Daarbij moeten we, naar mijn overtuiging, ook intensiever samenwerken met taalkundigen aan de Vrije Universiteit. Ik zie veel mogelijkheden voor synergie.

Ik beschouw het als een voorrecht om ook de studenten en promovendi te kunnen laten profiteren van deze samenwerking.

Vóór ik de verlossende woorden spreek, toch nog een dankwoord: hartelijk dank aan U allen voor de belangstelling en het geduld.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Dit mechanisme speelt een voorname rol in processen van dialectnivellering, waardoor dialecten meer op elkaar en op de standaardtaal gaan lijken (Hinskens 1992).
2. Voor comparatief onderzoek gedocumenteerd in onder meer de RND, grote dialectwoordenboek als WLD, WBD en WVD en, met moderne middelen, in de databanken en atlanten van FAND, MAND, SAND.
3. Voor een uitputtende duiding van de bevindingen zie Hinskens 1999: 32.
4. Ook worden er met behulp van surveytechnieken wel uitspraken over aspecten van het taalgebruik verzameld.
5. Sedert Trudgill 1986 speelt de notie koiné een voorname rol in onderzoek van de structurele gevolgen van dialectcontact, zoals Kerswill's onderzoek van dialectvorming in Engelse New Towns als Milton Keynes.
6. Oudere studies zijn Radtke 1973, waardevol vanwege de literatuursurvey en de voorgestelde definities, en Rein 1983.
7. Hinskens 1992: §§ 5.3.4, 6.3.4 en 12.2.1; Hinskens 1996.
8. Over tussenvormen vgl. Scheutz 1984; 1985. Rabanus (2003: 348) beschrijft de ontwikkeling in de meervoudsflexie van het werkwoord in Zwaabse dialecten van het Duits als een compromis ten opzichte van zowel de expansieve aangrenzende Beierse dialecten als de Duitse standaardtaal.
9. Dit zijn feiten van het type 'non-systematic but recurrent' in Lloret's (1997: 201) typologie.
10. Zie Lenz (2003: 207-211) voor vergelijkbare voorbeelden voor het 'westmitteldeutsche' dialect van Wittlich.
11. Vgl. Ammon's (1973) 'dialektale Stufenleiter'.
12. Auer 1997; Hinskens 1992: ch. 7; 1996.
13. Sauerbeck 2003 geeft voor de 'Mischmundart' van de stad Stuttgart prachtige voorbeelden van elk van de drie types re-allocation, overigens zonder die notie te noemen. Hij toont zodoende aan "dass die Mehrformigkeit zur begrifflichen Differenzierung verhilft und die Stadtmundart zu einem besonders nuancenreichen Ausdrucksmittel macht" (322).
14. Vgl. Gronlund-Kellnberger aangehaald in Weijnen 1966: § 23.
15. Besproken in de *Volkskrant* van 23 januari 2004.

16. Nauwkeuriger: 3 of hoger op een schaal die loopt van 1 tot 5. Voor details zie Chambers 2003: 100-101.

17. *Metro*, 23 oktober 2002.

18. Voor het HBO gaat het om de totale populatie van autochtone en niet-westerse allochtone 19- tot 23-jarigen, voor het wetenschappelijk onderwijs om de totale populatie van autochtone en niet-westerse allochtone 20- tot 24-jarigen.

19. Blijkens bevindingen uit Van Krieken's (2004) verkennende onderzoek van het Nederlands van enkele tweede generatie Marokkanen in Nijmegen.

20. Al wordt er hoe langer hoe sterker gepleit voor dergelijk onderzoek, zoals bijv. onlangs nog door Backus (2001), die overigens het begrip 'etnolect' niet gebruikt.

21. Een vierde type mogelijke bron is de nationale variëteit van de standaardtaal. Om hierin inzicht te verkrijgen, zou het effect van de Nederlandse en de Belgische standaardvariëteiten met elkaar vergeleken kunnen worden. Daartoe zou het onderzoek gerepliceerd kunnen worden in etnisch gemengde steden als bijv. Genk en Antwerpen.

22. Vgl. Hinskens 1992: § 12.2.2; Hinskens, Auer & Kerswill 2004: § 5.4.3.

23. Te weten de [o]-achtige uitspraak van /ε/ in items als 'rest' en het realiseren van de diftong /ai/ als [ai], hetgeen opvallend afwijkt van de gewone Canadese uitspraak.

24. Zie onder meer De Wind 1908, Van Ginneken 1913, Prins 1916 en Kisch 1968. Vgl. Hinskens & Jacobs 1997; Hinskens 2001.

25. Zoals Kotsinas (1988) toont voor jongeren uit etnische minderheidsgroepen in Stockholm.

26. Alle voorbeelden uit de handout bij Cornips 2003. De sprekers hebben resp. een Marokkaanse, een Turkse, een Marokkaanse en een Turkse achtergrond. Vgl. Van Lier 2004: 17 e.v.

27. Gerrit Achterberg's gedicht "Gebed aan het vuur" begint als volgt: "Vrome vuur, breng in mij over // uwen duur en tover." Als 'vuur' met een hoofdletter gespeld was geweest, dan was het misschien als naam bedoeld; dat zou dan de schwa in 'Vrome' verklaard hebben. Maar deze verklaring lijkt niet aan de orde. Is 'vromē' dan een kwestie van metrum?

28. Zijn er verschillen in het codewisselen (§§ 3.3, 4.1 en 7)? Bij wisseling tussen verwante variëteiten, waarin uitingen min of meer dezelfde syntactische en morfologische structuren hebben, is er sprake van 'congruent lexicalization'. Bij wisseling tussen taalsystemen met grammatica's die wezenlijk verschillen is er sprake van insertie (waarbij het gaat om een enkele constituent) of alternantie (grotere syntactische eenheden - Muysken 1997). In het geval van etnolectgebruik zou men dus meer alternatie of insertie verwachten.

29. In de sociale psychologie spreekt men van 'identiteitsconfiguraties'. Vgl. bijv. het model van de concordante, multiple bindingen (Westle 2000).
30. Weijnen 1961. Een fraaie collectie voor het hele Nederlandse taalgebied is onlangs bijeengebracht in De Tier & Vandekerckhove red. (2003).
31. Een ander geval is uitgebreid beschreven in Scheer, ms. De auteur betoogt (in § 11 e.v.) op goede gronden dat het door hem ook met formele middelen onderzochte verschijnsel "mit synchronischen Mitteln kaum erspäht werden" kan. Vgl. Hinskens & Van Oostendorp, in voorbereiding.
32. Al komt men ongetwijfeld dichterbij wanneer het bestudeerd wordt "vanuit de data van de afzonderlijke talen, waarin taalspecifieke, contextgevoelige, pragmatische en 'taalcontact'-factoren een grote rol spelen, naast culturele en antropologische factoren" (Fischer 2004: 137). Maar het zal duidelijk zijn, dat een dergelijke (idiografische) benadering, die recht doet aan de eenmalige constellatie van factoren die gezamenlijk een rol gespeeld hebben in de taalverandering in kwestie, haaks staat op het (nomothetische) streven naar het blootleggen van algemene wetmatigheden.
33. De tijd is voorbij dat theoretici en onderzoekers van taalvariatie gescheiden wegen gingen (of moesten gaan - ten behoeve van de ontwikkeling van hun deeldisciplines). Dat was heel anders in de jaren dat Labov schreef: "It is suggested that we have here two incommensurable 'paradigms'. This is a fashionable view, and the construction of such paradigms is a favorite occupation of those who prefer to discuss the limits of knowledge rather than add to it" (Labov 1975: 56).
34. Dat geldt bijv. al voor de vergelijking van woord-finale t-deletie in de werkwoordsparadigmata tussen dialecten van het Nederlands en het Afrikaans (Hinskens 2001).
35. Vgl. "Naarmate de [taal]systemen beter op elkaar aansluiten, wordt er bijv. meer gemengd" (Muysken 1997: 241).
36. Vgl. Van Marle 1997; Hinskens, Auer & Kerswill 2004: § 5.1.2; vgl. §3.1 hiervoor.
37. Zoals het -waargebeurde- verhaal van de telefonerende, Arabisch ogende man in de trein (in § 5.3 hiervoor).